ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

An Executive Summary of the

UGC Sponsored Major Research Project

Project Title

A Critical Study of Indian Dalit Autobiographies as the Social, Cultural and Literary Document in the Context of Indian Dalit Movements

ભારતીય દલિત આંદોલનના સંદર્ભમાં ભારતીય દલિત આત્મકથાઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દસ્તાવેજ તરીકે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ

Principal Investigator

Kantilal K. Malsatar

Assistant Professor

Department of Gujarati, Faculty of Arts,

The Maharaja Sayajirao University of Baroda

Vadodara, Gujarat

F.No.5-148/2014(HRP) Date : 18th November, 2015

Contents of Thesis

અનુક્રમ	**પૃષ્ઠ ક્રમાંક**
૧.ભૂમિકા	૧-૧૮
૨.મરાઠી દલિત આત્મકથા	૧૯-૮૨

૧.ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકરની આત્મકથા (દિલના દરવાજે દસ્તક)

૨.રામનગરી : રામ નગરકર (૧૯૭૭)

૩.બલૂત(અછૂત): દયા પવાર (૧૯૭૮)

૪.આઠવણીચે પક્ષી(સ્મૃતિની પાંખે) : પ્ર.ઈ.સોનકાંબલે (૧૯૭૯)

૫.મુ.પો.દેવાચે ગોઠણે : માધવ કોંડવિલકર (૧૯૭૯)

૬.ઉપરા : લક્ષ્મણ માને (૧૯૮૦)

૭.અંતઃસ્ફોટ : કુમુદ પાવડે (૧૯૮૧)

૮.કાટયાવરચી પોટં : ઉત્તમ બંડુ તુપે (૧૯૮૧)

૯.ફાંજર : નાનાસાહેબ ઝોગડે (૧૯૮૨)

૧૦.ગબાલ (ડેરાડંગર) : દાદાસાહેબ મોરે (૧૯૮૩)

૧૧.મિટલેલી કવાડે : મુક્તા સર્વગૌડ (૧૯૮૩)

૧૨.ગાવકી : રૂસ્તુમ આચલખાંબ (૧૯૮૩)

૧૩.આભરાન(પોતરાજ) : પાર્થ પોલકે (૧૯૮૪)

૧૪.ધુલપાટી : શ્રીરંગ તલવારે (૧૯૮૫)

૧૫.કોંડાલ : તુષાર ભાગ્યવંત (૧૯૮૬)

૧૬.ઝલા : લ.સ.રોકડે (૧૯૮૬)

૧૭.માજ્યા જલ્માચી ચિત્તર કથા : શાંતાબાઈ કાંબલે (૧૯૮૬)

૧૮.રાત્રા દિન આમ્હાં (ધૂપ ઔર છાંવ) : શાંતાબાઈ દાણી

૧૯.જિણં આમુચ(જીવન હમારા) : બેબી કાંબલે (૧૯૮૬)

૨૦.બેરડ : ભીમરાવ ગસ્તી (૧૯૮૭)

૨૧.ઉચલ્યા (ઉઠાઉગીર) : લક્ષ્મણ ગાયકવાડ (૧૯૮૭)

૨૨.તરાલ-અંતરાલ : શંકર રાવ ખરાત (૧૯૮૭)

૨૩.અક્કરમાશી : શરણકુમાર લિંબાલે (૧૯૮૮)

૨૪.તાંડા : આત્મારામ રાઠોડ (૧૯૯૦)

૨૫.ખ્રિસ્તી મહાર : બાલાસાહેબ ગાયકવાડ (૧૯૯૦)

૨૬.જાતીલા જાત વૈરી : ના.મ.શિન્દે (૧૯૯૦)

૨૭.મી તો ઠહરા હમાલ (મૈ તો ઠહરા હમાલ) : આપ્પા કોરપે (૧૯૯૨)

૨૮.અમારો બાપ અને અમે : નરેન્દ્ર જાધવ (૧૯૯૩)

૨૯. મરણકણા : જનાબાઈ ગિરહે (૧૯૯૩)

૩૦.મરણકણા : દ.શિ.સવાખંડે (૧૯૯૩)

૩૧.તીન દગડાચી ચૂલ : વિમલ મોરે

૩૨.મલા ઉદ્દ્ધ્વસ્ત વ્હાયચંય : મલિકા અમરશેખ (૧૯૯૪)

૩૩.કોલ્હાટયાચં પોર (છોરા કોલ્હાટીકા): કિશોર શાંતાબાઈ કાલે (૧૯૯૪)

૩૪.વાટ તુડવતાંના (અગનપથ) : ઉત્તમ કાંબલે (૧૯૯૪)

૩૫.બિનપટાચી ચૌકટ : ઈન્દુમતી જોધલે (૧૯૯૭)

૩૬.ઢોર : ભગવાન ઈંગલે (૧૯૯૯)

૩૭.બિન્હાડ : અશોક પવાર (૨૦૦૧)

૩૮.ભૂલે બિસરે દિન : અરુણ ખોરે (૨૦૦૧)

૩૯.આયદાન : ઉર્મિલા પવાર (૨૦૦૩)

૪૦.મી અસા ઘડલો (હું આમ ઘડાયો) : ભાલચંદ્ર મુણગેકર (૨૦૦૬)

૪૧.હોરપળ (દાહ) લ.સિ.જાધવ : (૨૦૧૬)

૩.ગુજરાતી દલિત આત્મકથા ૮૩-૧૨૨

૧.જીવન સંઘર્ષ : એક આદર્શ ક્રાન્તિકથા : ડાહ્યાભાઈ ૨. દિનબંધ,૨૦૦૧

૨.પૂર્ણસત્ય : બી.કેશરશિવમ્,૨૦૦૨

૩.થોરનું ફૂલ ભાગ-૧ : પી.કે.વાલેરા,૨૦૦૭

૪.થોરનું ફૂલ ભાગ-૨ : પી.કે.વાલેરા,૨૦૧૦

૫.થોરનું ફૂલ ભાગ-૩ : પી.કે.વાલેરા,૨૦૧૨

૬.થોરનું ફૂલ ભાગ-૪ : પી.કે.વાલેરા,૨૦૧૪

૭.બજતા જાયે એકતારા,વિઠ્ઠલરાય શ્રીમાળી,૨૦૦૯

૮.આત્મકથા : લલિત પરમાર,૧૯૯૭

૯.વડફળિયું : મણિલાલ રાનવેરિયા,૨૦૧૫

૪. હિન્દી દલિત આત્મકથા ૧૨૩-૧૮૮

૧.મેરે જીવન કે અનુભવ : સંતરામ બી.એ. (૧૯૬૩)

૨.મૈ ભંગી હું : ભગવાન દાસ(૧૯૮૧)

૩.અપને અપને પિંજરે, ભાગ-૧, : મોહનદાસ નૈમિશરાય (૧૯૯૫)

૪.અપને અપને પિંજરે, ભાગ-૨, : મોહનદાસ નૈમિશરાય (૨૦૦૦)

૫.જૂઠન : ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિ (૧૯૯૭)

૬.જૂઠન ભાગ -૨, ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિ (૨૦૧૫)

૭.દોહરા અભિશાપ : કૌશલ્યા બૈસંત્રી (૧૯૯૯)

૮.તિરસ્કાર : કે.નાથ (૧૯૯૯)

૯.મેરા સફર મેરી મંજિલ : ડી.આર.જાટવ (૨૦૦૦)

૧૦.તિરસ્કૃત : સૂરજપાલ ચૌહાણ (૨૦૦૨)

૧૧.સંતપ્ત : સૂરજપાલ ચૌહાણ (૨૦૦૬)

૧૨.ઝોપડી સે રાજભવન : માતા પ્રસાદ (૨૦૦૪)

૧૩.ઘુટન : રમાશંકર આર્ય (૨૦૦૫)

૧૪.ઇન્સાન સે ઈશ્વર તક : નવેન્દુ મહર્ષિ (૨૦૦૬)

૧૫.મેરે મન કી બાઇબિલ : નવેન્દુ મહર્ષિ (૨૦૦૭)

૧૬.રુકી હુઈ રોશની : નવેન્દુ મહર્ષિ (૨૦૧૧)

૧૭.મેરી પત્ની ઔર ભેડિયા : ધર્મવીર (૨૦૦૯)

૧૮.મેરે બચપન મેરે કંધો પર : શ્યોરાજસિંહ બેચૈન (૨૦૦૯)

૧૯.મુર્દહિયા : ડૉ.તુલસી રામ (૨૦૧૦)

૨૦.મણિકર્ણિકા : ડૉ.તુલસી રામ (૨૦૧૪)

૨૧.શિકંજે કા દર્દ : સુશીલા ટાકભૌરે (૨૦૧૧)

૨૨.નાગફની : રુપનારાયણ સોનકર (૨૦૧૧)

૨૩.ગોબરહા : વિશ્વનાથ રામ (૨૦૧૬)

૨૪.ટુકડા-ટુકડા જીવન : કાવેરી (૨૦૧૭)

૨૫.અપની જમી અપના આસમા : રજની તિલક (૨૦૧૭)

૫.પંજાબી દલિત આત્મકથા ૧૮૯-૨૦૩

૧.ગૈરહાજિર આદમી, પ્રેમ ગોરખી,૧૯૯૪

૨.પગડંડિયાં,બચિંત કૌર,૧૯૯૬

૩.દાસ્તાન,લાલસિંહ 'દિલ',૧૯૯૮

૪.છાંગ્યારુક્ખ,બલબીર માધોપુરી,૨૦૦૨

૫.જલાલત,સરુપ સ્યાલવી

૬.બંગાળી દલિત આત્મકથા ૨૦૪-૨૦૬

૧.આલો-આંધારિ,બેબી હાલદાર,૨૦૦૨

૭.કન્નડ દલિત આત્મકથા ૨૦૭-૨૧૧

૧.ગવરમેંટ બ્રાહ્મણ, અરવિન્દ માલગત્તિ,૧૯૯૪

૨.ઉરુકેરી (ગાંવ ગલી),સિદ્ધલિંગય્યા,૧૯૯૬

૩.મણેગાર,તુંબાડી રામય્યા,૧૯૯૯

૮.તમિલ દલિત આત્મકથા ૨૧૨-૨૧૪

૧.કરુક્કુ, બામા,૧૯૯૨

૯.અંગ્રેજી દલિત આત્મકથા ૨૧૫-૨૧૮

૧.આઈ વોજ એન આઉટ કાસ્ટ ઇન્ડિયન : હજારી (૧૯૫૧)

૨.અનટોલ્ડ સ્ટોરી ઓફ અ ભંગી વાઈસચાન્સલર : પ્રો.શ્યામલાલ (૨૦૦૧)

૧૦.ઉપસંહાર ૨૧૯-૨૩૪

સંદર્ભિત દલિત આત્મકથા સૂચિ ૨૩૫-૩૩૮

સામયિક લેખ સૂચિ ૨૩૯-૨૪૩

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ : ગુજરાતી, હિન્દી, અંગ્રેજી ૨૪૪-૨૪૯

Contents of the Executive Summary

I. Summary
II. Key Finding
III. Conclusions
IV. Bibliography

I. Summary

પ્રસ્તુત સંશોધનના પ્રથમ પ્રકરણ 'ભૂમિકા'માં દલિત, દલિત સાહિત્ય : સંજ્ઞા-વિભાવના અને લક્ષણોની સઘન ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

પ્રકરણ બે 'મરાઠી દલિત આત્મકથા'માં ભારતીય દલિત આંદોલનના સંદર્ભમાં મરાઠીભાષાની ૪૧ દલિત આત્મકથાઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દસ્તાવેજ તરીકે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. દા.ત.નરેન્દ્ર જાદવની 'અમારો બાપ અને અમે' આત્મકથા પિતૃસ્નેહની રસપ્રદ સંસ્મરણ કથા છે પરંતુ દલિત તત્ત્વની ગેરહાજરી આશ્ચર્ય પમાડે છે. લક્ષ્મણ માનેની 'ઉપરા', લક્ષ્મણ ગાયકવાડની 'ઉઠાઉગીર', બેબી કામ્બલેની 'જીવન હમારા', શરણકુમાર લિમ્બાલેની 'અક્કરમાશી' વગેરે દલિત આત્મકથાઓમાંથી દલિત સમાજનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ સઘનતાથી નિરુપાયો છે, એટલું જ નહિ આ આત્મકથાઓ સાહિત્યિક માપદંડથી તપાસતા પણ ખરી ઉતરી છે. વિશેષ તો મરાઠીમાં સાત જેટલી દલિત સ્ત્રી લેખિકાઓ પાસેથી આત્મકથાઓ મળી છે, આ આત્મકથાઓ દ્વારા દલિત સમાજની સ્ત્રીઓની વાસ્તવિક છબી પ્રાપ્ત થાય છે.

પ્રકરણ ત્રણ 'ગુજરાતી દલિત આત્મકથા'માં ભારતીય દલિત આંદોલનના સંદર્ભમાં ગુજરાતી ભાષાની નવ દલિત આત્મકથાઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દસ્તાવેજ તરીકે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. બી.કેશર શિવમની 'પૂર્ણસત્ય' સિવાયની આત્મકથાઓ આત્મકથા તરીકે નબળી છે. પરંતુ આ આત્મકથાઓ નિમિત્તે ગુજરાતના દલિત સમાજનો સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ સાંપડે છે.

પ્રકરણ ચાર 'હિન્દી દલિત આત્મકથા'માં ભારતીય દલિત આંદોલનના સંદર્ભમાં હિન્દીભાષાની પચીસ દલિત આત્મકથાઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દસ્તાવેજ તરીકે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. હિન્દી આત્મકથાઓમાં ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિની 'જૂઠન', તુલસીરામની 'મુર્દહિયા' અને સુશીલા ટાકભૌરેની 'શિકંજે કા દર્દ'વગેરે દલિત આત્મકથાઓમાં દલિત સમાજનો સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભ સઘનતાથી આલેખાયો છે.

પ્રકરણ પાંચ 'પંજાબી દલિત આત્મકથા'માં ભારતીય દલિત આંદોલનના સંદર્ભમાં પંજાબીની પાંચ દલિત આત્મકથાઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દસ્તાવેજ તરીકે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.બલબીર માધોપુરીની 'છાંગ્યારુક્ખ' ઉલેખનીય છે.

પ્રકરણ છ 'બંગાળી દલિત આત્મકથા'માં ભારતીય દલિત આંદોલનના સંદર્ભમાં બેબી હાલદારની 'આલો-આંધારી' દલિત આત્મકથાનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દસ્તાવેજ તરીકે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે.

પ્રકરણ સાત 'કન્નડ દલિતઆત્મકથા'માં ભારતીય દલિત આંદોલનના સંદર્ભમાં કન્નડ ભાષાની ત્રણ દલિત આત્મકથાઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દસ્તાવેજ તરીકે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. અહી અરવિંદ માલગત્તીની 'ગવરમેંન્ટ બ્રહ્માણ' દલિત આત્મકથા તરીકે મહત્ત્વની છે.

પ્રકરણ આઠ 'તમિલ દલિત આત્મકથા' અંતર્ગત બામાની 'કરુક્કુ' આત્મકથાનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દસ્તાવેજ તરીકે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. આ આત્મકથાની ખાસિયત એ છે કે લેખિકા દ્વારા દલિત-પીડિત સમાજમાં જાગૃતિ લાવવાનો જે પ્રયાસ થયો છે તે નોંધપાત્ર છે.

પ્રકરણ નવ 'અંગ્રેજી દલિત આત્મકથા'માં ભારતીય દલિત આંદોલનના સંદર્ભમાં અંગ્રેજી ભાષાની બે દલિત આત્મકથાઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક દસ્તાવેજ તરીકે વિવેચનાત્મક અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો છે. શ્યામલાલની 'અનટોલ્ડ સ્ટોરી ઓફ ભંગી વાઈસ ચાન્સલર' માં આત્મકથાકારના બાળપણથી માંડીને યુનિ.ના વાઈસ ચાન્સલર બન્યા સુધીની સફર રસપ્રદ છે.

પ્રકરણ દસ 'ઉપસંહાર'માં ૮૪ જેટલી ભારતીય દલિત આત્મકથાઓનો તુલનાત્મક અભ્યાસ કરી સંશોધનના નિચોડરૂપે તારણો આપ્યા છે.

II. Key Finding

1. દલિત
2. દલિત આંદોલન
3. ભારતીય દલિત આંદોલન
4. ભારતીય દલિત આત્મકથા
5. દલિત આત્મકથા
6. સામાજિક અભ્યાસ
7. સાંસ્કૃતિક અભ્યાસ

III. Conclusions

પ્રથમ પ્રકરણમાં ભૂમિકારૂપે 'દલિત', 'દલિત સાહિત્ય' સંજ્ઞા, વિભાવના, લક્ષણો અને દલિત સાહિત્યના ઉદ્ભવ માટેના પેરક પરિબળોની ચર્ચા કરી છે. ત્યાર પછીના પ્રકરણોમાં ભારતની વિવિધ ભાષાઓમાં લખાયેલી દલિત આત્મકથાઓનો ભારતીય દલિત આંદોલનના સંદર્ભમાં ભારતીય દલિત આત્મકથાઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક અભ્યાસ કર્યો છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં ભારતની વિભિન્ન ભાષોઓની કુલ ૮૪ દલિત આત્મકથાઓનો અભ્યાસ પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. જેમાં મરાઠીની ૪૧, ગુજરાતીની ૧૦, હિન્દીની ૨૧, પંજાબીની ૦૫, કન્નડની ૦૩, તમિલની ૦૧, બંગાળીની ૦૧ અને અંગ્રેજીની ૦૨ દલિત આત્મકથાઓ છે. દલિત સ્ત્રી લેખિકાઓની કુલ ૨૧ આત્મકથાઓ મળી છે. જેમાં મરાઠીની ૧૪ છે, હિન્દીમાં ૦૪, પંજાબીમાં ૧, બંગાળીમાં ૧, કન્નડમાં ૧, ગુજરાતીમાં એક પણ દલિત સ્ત્રી લેખિકાની આત્મકથા મળતી નથી! વિચરતી-વિમુક્ત જાતિઓની કુલ સાત આત્મકથાઓ પ્રાપ્ત થાય છે. સાત આત્મકથાકારોમાંથી બે સ્ત્રી આત્મકથાકારો છે. આ સાતે આત્મકથાકારો મહારાષ્ટ્રના છે!! આ આત્મકથાઓમાંથી પસાર થતાં ભારતના વિવિધ રાજ્યની વિવિધ દલિત જાતિઓની વાસ્તવિકતાનો સઘન પરિચય થાય છે. ભારતની ચમાર-જાટવ, ભંગી-વાલ્મીકિ, મહાર, માંગ-માતંગ, વણકર, કોલ્હાટી, ઢોર, કુંભાર(આઝાદી પૂર્વે દલિત જાતિ), દલિત ઈસાઈ, ખ્રિસ્તી-મહાર, વિચરતી વિમુક્ત જેવી જાતિઓના આત્મકથાકારોની આત્મકથાઓ સાંપડે છે. સૌથી વધારે મહાર જાતિના આત્મકથાકારો છે.

આ આત્મકથાઓમાંથી પસાર થતાં ભારતના વિવિધ રાજ્યની વિવિધ દલિત જાતિઓની વાસ્તવિકતાનો સઘન પરિચય થાય છે. ભારતની સમાજવ્યવસ્થાનું પણ નક્કર ચિત્ર સામે આવે છે. ભારતમાં કુલ કેટલી દલિત જાતિઓ છે તેનો અંદાજ પણ આ આત્મકથાઓને આધારે પ્રાપ્ત થાય છે. દા.ત.

૧.જાટવ અથવા ચમાર - મુક્કામ પોસ્ટ દેવાચે ગોઠણે-માધવ કોંડવિલકર, અપને-અપને પિંજરે-મોહનદાસ નૈમિશરાય, ઝોંપડી સે રાજભવન-માતા પ્રસાદ, મેરા સફર મેરી મંજિલ-ડી. આર. જાટવ, જાતીલા જાત વૈરી, ના.મ.શિન્દે, મેરા બચપન મેરે કંધો પર-શ્યોરાજસિંહ બેચૈન, મુર્દહિયા-તુલસી રામ, મણિ કર્ણિકા-તુલસી રામ, નાગફની-(ખટિક-ચમાર) રુપનારાયણ સોનકર, ગોબરહા-વિશ્વનાથ રામ, અપની જમી અપના આસમા-રજની તિલક, જલાલત-સરુપ સ્યાલવી, દાસ્તાન-લાલસિંહ દિલ, ગવરમેંટ બ્રાહ્મણ-અરવિન્દ માલગતિ,

૨.વાલ્મીકી અથવા ભંગી – જૂઠન-ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકી, તિરસ્કૃત-સૂરજપાલ ચૌહાણ, સંતપ્ત-સૂરજપાલ ચૌહાણ, શિકંજે કા દર્દ-સુશીલા ટાકભૌરે, મૈં ભંગી હૂં-ભગવાન દાસ, આઈ વોજ એન આઉટ કાસ્ટ-હજારી, અનટોલ્ડ સ્ટોરી ઓફ અ ભંગી વાઈસચાન્સલર-પ્રો.શ્યામલાલ

૩.મહાર જાતિ – અછૂત-દયા પવાર, તરાલ-અંતરાલ-શંકરરાવ ખરાત, યાદોં કે પંછી- પ્રા. પ્ર. ઈ. સોનકાંબળે, જીવન હમારા- (ડોમ જાતિ)બેબી કાંબલે, ગાવકી-રુસ્તમ આચલખાંબ, આભરાન(પોતરાજ)-પાર્થ પોલકે, કોંડાલ-તુષાર ભાગ્યવંત, ઝલા-લ.સ.રોકડે, માઝ્યા જલ્માચી ચિત્તર કથા-શાંતાબાઈ કાંબલે, રાત્રા દિન આમ્હા-શાંતાબાઈ દાણી, અક્કરમાસી-શરણકુમાર લિંબાલે, મરણકળા-સ.શિ.સવાખંડે, આયદાન-ઉર્મિલા પવાર, મી અસા ઘડલો-ભાલચંદ્ર મુણગેકર, દોહરા અભિશાપ-કૌશલ્યા બૈસંત્રી,

૪.વણકર જાતિ - પૂર્ણ સત્ય-બી. કેશરશિવમ્, થોરનું ફૂલ' ભાગ-૧ થી ૪ - પી. કે.વાલેરા, વડફળિયું-મણિલાલ રાનવેરિયા, બજતા જાયે એક તારા-વિઠ્ઠલ રાય, આત્મકથા-લલિત પરમાર, અતીતનાં અનેરાં સંસ્મરણો-ચાવડા ખેમચંદ, સ્વાતંત્ર્યની મંઝિલ-વિનુભાઈ ભૈરવિયા, માં'યલો ભીતર તો, જલે!-શંકર પેન્ટર, મનસ્થ-નટુભાઈ પરમાર

૫.માંગ-માતંગ જાતિ - કાટ્યાવચ્ચી પોંટ-ઉત્તમ બંડૂ તુપે, મણેગાર-તુંબાડી રામય્યા

૬.વિચરતી-વિમુક્ત જાતિ - ઉપરા(કૈકાડી જાતિ)લક્ષ્મણ માને, ઉઠાઉગીર-લક્ષ્મણ ગાયકવાડ, ડેરાડંગર-(કુડમુડે જોશી જાતિ)દાદાસાહબ મોરે, બેરડ-ભીમરાવ ગસ્તી, મરણકળા- (ગોપાળા જાતિ)જનાબાઈ ગિરહે, તીન દગડાચી ચૂલ-(ગોંધળી)વિમલ મોરે, બિન્હાડ-(બેલદાર જાતિ)અશોક પવાર,

૭.કોલ્હાટી જાતિ (નાચવા-ગાવાવાળો સમુદાય) - છોરા કોલ્હાટી કા-કિશોર શાંતાબાઈ કાળે

૮.લમાણ, બંજારા- તાંડા-આત્મરામ રાઠોડ

૯.દલિત રખાતથી ઉત્પન્ન સંતાન - અક્કરમાશી-શરણકુમાર લિંબાલે

૧૦.પંજાબી રામદાસિયા દલિત - છાંગ્યારુક્ખ-બલબીર માધોપુરી

૧૧.દલિત ઈસાઈ - કરુક્કુ (મૂળ પરૈય જાતિ) : બામા; ખ્રિસ્તી મહાર

૧૨.નાઈ - રામ નગરી-રામ નગરકર,

૧૩.ઢોર જાતિ - ઢોર-ભગવાન ઈંગલે

૧૪.કુંભાર જાતિ - મેરે જીવન કે અનુભવ-સંતરામ બી.એ.

૧૫.ખિસ્તી મહાર જાતિ- ખિસ્તી મહાર-બાલાસાહેબ ગાયકવાડ

મોટા ભાગના આત્મકથાકારોનું બાળપણ આઝાદી પૂર્વેના એક દાયકા અને આઝાદી પછીના એક-દોઢ દાયકામાં મુખ્યત્વે ગામડાંમાં વીત્યું છે. દલિત સમાજમાં શિક્ષણ મેળવનારી આત્મકથાકારોની આ પહેલી પેઢી છે. આ આત્મકથાઓને પરિણામે આઝાદી પૂર્વે અને આઝાદી પછીના ભારતની સામાજિક સંરચનાનું ચિત્ર સાંપડે છે. જાતિ આધારિત ભારતીય સામાજિક સંરચનામાં જાતિઓની સામાજિક-સાંસ્કૃતિક હેસિયત અનુસાર તેનો વસવાટ નક્કી થતો હતો. એક પારંપરિક ગામમાં બિનદલિત જાતિઓ ગામની મધ્યમાં, મધ્યવર્ગની જાતિ થોડી બહારની તરફ અને દલિત જાતિ ગામને છેવાડે - ખાસ કરીને દક્ષિણ દિશામાં વસતી હતી ! દલિત વસ્તી તરફ મોટેભાગે સામૂહિક કબ્રસ્તાન, કચરો ફેંકવાની જગ્યા, મૃત પશુઓનું ચામડું ઉતારવાની જગ્યા રહેતી! બિનદલિતોના ઘર પાક્કા રહેતાં, જ્યારે દલિતોના નાનાં નાનાં ઝૂંપડાં. મરાઠી આત્મકથાકાર દયા પવારે તેની 'અછૂત' (૧૯૭૮) આત્મકથામાં તેનાં અકોલા તાલુકાનાં ધામળ ગામનું લોકેશન બતાવતાં નોંધ્યું છે કે - "એક ટીલે પર મહારવાડા. ગાંવ કે નિચલે હિસ્સે પર. કહતે હૈં કિ હવા ઔર નદી કા પાની ઉચ્ચ જાતિયોં કો શુદ્ધ મિલે ઈસલિયે ગાંવો કી રચના પ્રાચીન કાલ સે ઈસી તરહ કી ગઈ. સબકે ઘરોં કે દરવાજે ગાંવ કે વિરુદ્ધ દિશા મેં." (અછૂત,પૃ. ૩૨) વિઠ્ઠલ રાયની આત્મકથા 'બજતા જાયે એકતારા (અર્ધસત્ય)' (૨૦૦૯)માં દલિત વાસ વિશે નોંધ્યું છે કે, "૧૯૪૭ પહેલાં અંત્યજ સમાજ અત્યંત કફોડી હાલતમાં જીવતો હતો. ગામથી દૂર ઉગમણી બાજુએ કાચા માટીના ભીંતડાંવાળા, દેશી નળિયાં કે ઘાસના પૂળા નાખેલા મકાનોમાં અંત્યજ સમાજ રહેતો હતો. કેટલાક અતિકંગાળ કુટુંબો તો ઘાસ અને કરાંઠીના કૂબાઓમાં રહેતા હતા. ગામ વસે ત્યારે અંત્યજ વાસ કાયમ પૂર્વ

દિશામાં જ હોય. સવર્ણો એમ માનતા હશે કે પશ્ચિમનો પવન સવર્ણ મહોલ્લો અભડાવે, એટલે એમનો વાસ કાયમ પૂર્વમાં જ રહેતો. પૂર્વની વસતિને ઢેડના અળખામણા નામથી બોલાવાતી આ કોમ એક તો ગરીબીથી પીડાય, તેમાંય સન્માન ના માળે, હડધૂત થાય, એના મનમાં શું વીતતું હશે." (બજતા જાયે એકતારા (અર્ધસત્ય), પૃ.૫)

સુશીલા ટાકભૌરેની આત્મકથા 'શિકંજે કા દર્દ'(૨૦૧૧) છે. આત્મકથાકારનો જન્મ વાલ્મીકિ જાતિમાં મધ્યપ્રદેશના બાનાપુરા ગામમાં થયો હતો. આ લેખિકાનો દલિતવાસ પણ ગામ છેવાડે હતો. "गांवों में वर्णभेद-जातिभेद की सारी बुराइयों बसती थी। अछूत माने गये जाति-समूदाय के लोग समाज व्यवस्था के नियम से गांव के बाहर बसाए जाते थे, नानी का घर भी गांव से दूर पश्चिम दिसा मरु, जंगल के किनारे था, जिधर से रेल्वे लाईन गई है।" (पृ.१३)

બલબીર માધોપુરી તેમના માધોપુર (જાલંધર-પંજાબ) ગામનાં વાસનું વર્ણન કરતાં 'છાંગ્યારુક્ખ'માં નોંધ્યું છે કે, "ગાંવ દેખને કો હાલાંકિ ઈકઠ્ઠા હૈ, પર પીને કે પાની કે લિયે કુઆં અપના - અપના હૈ." (છાંગ્યારુક્ખ, પૃ. ૨૨)

દલિત જાતિઓમાં પણ પેટા જાતિઓ છે! દલિત જાતિઓનો વાસ તેના સામાજિક મોભા અનુસાર રહેતો! દા.ત. પ્રા. પ્ર. ઈ. સોનકાંબળેએ તેમની 'યાદોં કે પંછી' (૧૯૭૯) આત્મકથામાં તેમનાં ગામનાં દલિત વાસની સ્થિતિ દર્શાવતાં નોંધ્યું છે કે, "ગાંવ કે અંતિમ છોર પર દલિતોં કી બસ્તિયાં હોતી હૈં. હડોલતી ભી ઈસકા અપવાદ નહીં થા. ...પહલે મહારોં કી બસ્તી ઉસકે પીછે માતંગો કી" (યાદોં કે પંછી, પૃ.૩૫) સુશીલા ટાકભૌરેની 'શિકંજે કા દર્દ' (૨૦૧૧) માં પણ દલિત વાસની આવી જ સ્થિતિ જોવા મળે છે.

વિચરતી વિમુક્ત જાતિના લોકો તો ગામ વિનાના, ઘર વિનાના, ઠેકાણા વિનાના, જમીન વિનાના, જન્મ તારીખ વિનાના હતા! રોજીરોટીની શોધમાં સતત એક ગામથી બીજા ગામ ભટકતા રહેવું પડે છે. દા.ત.જનાબાઈ ગિરહેની 'મરણકણા', લક્ષ્મણ માનેની 'ઉપરા', લક્ષ્મણ ગાયકવાડની 'ઉઠાઉગીર', દાદાસાહેબ મોરેની 'ડેરાડંગર', વિમલ મોરેની 'તીન દગડાચી ચૂલ'વગેરે

મોટાભાગની ભારતીય દલિત આત્મકથાઓમાં દલિતવાસની આવી જ સ્થિતિ જોવા મળે છે. દલિત સર્જકોની રચનાઓ પહેલાં દલિતવાસની વાસ્તવિક સ્થિતિનો નક્કર પરિચય ભાગ્યે જ કોઈ રચનામાં જોવા મળે છે. 'બાબા અબ ન બસબ યહિ ગાંવ' કહીને કબીરે ગામની જે વાસ્તવિકતાનો સંકેત કર્યો હતો, તેનો પછીના સાહિત્યમાં એ નક્કર વાસ્તવિકતાનું આલેખન જોવા મળતું નથી. અર્વાચીન કાળમાં પ્રેમચંદ, સુન્દરમ્, ઉમાશંકરે તથા અન્ય પ્રગતિવાદી સાહિત્યકારોએ ગામની વાસ્તવિક સ્થિતિ આલેખી હતી. પણ એ આલેખન સ્વાનુભૂતિનું નહોતું. સાહિત્યના ઈતિહાસમાં દલિત આત્મકથાઓ દ્વારા દલિત વાસનું પ્રામાણિક ચિત્ર પ્રત્યક્ષ થાય છે, એ દષ્ટિએ એનું ઘણું મૂલ્ય છે.

ભારતીય દલિત આત્મકથાઓ ભારતની વિભિન્ન દલિત જાતિઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક અને આર્થિક દસ્તાવેજ છે. ભારતમાં ચોતરફ ફેલાયેલો દલિત સમાજ વર્ણવ્યવસ્થાને કારણે ઉદ્ભવેલી અસ્પૃશ્યતાથી પીડિત છે. જુદાં-જુદાં પ્રદેશના દલિતોના જીવનના અનુભવ જુદાં-જુદાં પરંતુ અનુભૂતિ લગભગ સમાન. આઝાદી પછી પણ વર્ણાશ્રમપ્રથા અને અસ્પૃશ્યતા હયાત છે! લગભગ તમામ આત્મકથાકારોને શિક્ષણ માટે સંઘર્ષ કરવો પડ્યો છે. આત્મકથાકારોને શાળાનો ઉંબરો ઓળંગતા જ અસ્પૃશ્યતાનો દઝાડનારો અનુભવ થયો છે. શાળામાં થયેલા અનુભવ વિશે લક્ષ્મણ ગાયકવાડ કહે છે, "મને નિશાળમાં એકાદ જંગલી પંખી ને મરઘાંઓમાં છોડી મૂકવા જેવું લાગતું. મરઘાં જેમ પંખીને ચાંચ મારી-મારીને હેરાન કરે તેમ બામણા-મરાઠાના છોકરાઓ કરતા."

(ઉઠાઉગીર,પૃ.૧૦) તુલસી રામને પાંચ વર્ષની વયે એટલે કે ૧૯૫૪ માં કેવળ ચિઠ્ઠી વાંચી શકે એ હેતુથી શાળામાં મોકલવામાં આવ્યો ! આ એક તેમના ખાનદાનમાં યુગાંતરકારી ઘટના હતી. તત્કાલીન સમયની શાળામાં દલિત બાળકોની સ્થિતિને ઉજાગર કરતા આત્મકથાકારે જણાવ્યું છે કે, "हमारी पहली कक्षा में कुल ४३ बच्चे थे जिनमें तीन लड़कियों थी । रोल नम्बर के हिसाब से कक्षा में टाट पर बैठाया जाता था । पहली पंक्ति रोल नम्बर एक से शुरु होकर तेरह पर समाप्त हो गई । शेष दो पंक्तियों में इसी क्रम में पंद्रह-पंद्रह बच्चे बैठते थे । मेरा नाम और स्थान पहली कतार में रोल नम्बर पांच के साथ होता था । इन तेरह बच्चों में मेरे अलावा चिखुरी, रमझू, बाबूराम, यदुनाथ, मुल्कू, रामकेर, दलसिंगार, जग्गन, रामनाथ, बिरजू, बाबूलाल तथा मेवा थे । शीघ्र ही इस तेरह का रहस्य उजागर हो गया । हम सभी दलित थे । मुंशी जी की उपस्थिति में हमें कोई अन्य बच्चा नहीं छूता था । ऐसे ही वातावरण में शुरु हुई मेरी शिक्षा...।" (मुर्दहिया,पृ.२३) આશ્ચર્ય તો એ વાતનું થાય કે મિશનરી શાળાઓમાં પણ આભડછેટનો ભોગ દલિત બન્યો છે! ઉ.દા.બામાની આત્મકથા જોઈ શકાય. આમ, શાળામાં દલિતોને થયેલા દાહક અનુભવોનો બળબળતો ચિતાર આ આત્મકથાઓમાં થયો છે. શાળાની જેમ દલિત સમાજને પાણી અને મંદિર પ્રવેશ માટે પણ સંઘર્ષ કરવો પડ્યો છે. રોજીરોટી માટે પણ સતત સંઘર્ષ કરવો પડ્યો છે. દલિત આત્મકથા બિનદલિત આત્મકથાઓથી જુદી છે અને આ જુદાપણું તેમની સામાજિક પૃષ્ઠભૂમિને કારણે છે. દલિત આત્મકથાની વિશિષ્ટતા એના અંતર્વસ્તુને કારણે છે.

મોટાભાગના દલિત આત્મકથાકાર સામાજિક અસમાનતા અને આર્થિક ભીંસ વચ્ચે ભણ્યા ને નોકરી મેળવી છે, કેટલાક આત્મકથાકાર તો ક્લાસ વન અધિકારી પણ બન્યા છે છતાંય ક્યારેક ને ક્યારેક તિરસ્કૃત બન્યા છે. એટલે કે ભણતરથી ને નોકરીથી આર્થિક રીતે પગભર થયા, સંપન થયા પણ સામાજિક રીતે તેઓ ખાસ કરીને ભારતના ગામડાઓમાં ઠેરના ઠેર જ રહ્યા છે! શહેરમાં વસતા ને નોકરી કરતા આત્મકથાકારોને પ્રત્યક્ષ રીતે આભડછેટનો અનુભવ ભલે ન થયો હોય પણ બિનદલિતની રૂઢિચુસ્ત માનસિકતાનો પરચો તો મળ્યો જ છે. ગુજરાતી ભાષાના જાણીતા સાહિત્યકાર ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળાનું નિરીક્ષણ વિચારણીય છે, તેઓ નોંધે છે કે, "સદીઓથી વર્ણવ્યવસ્થાને કારણે હિન્દુસમાજમાં રહી એક માનવસમુદાય ધર્મને અને સમાજને તાબે થઈ અસ્પૃશ્યતાનો અભિશાપ વેઠતો રહે અને ગરીબી, ભૂખ, અન્યાય, અસમાનતા અને શોષણ વચ્ચે પશુઓથી પણ બદતર જીવન જીવતો રહે, એ ભારતના ઇતિહાસનું એક મોટું કલંક પ્રકરણ છે. સદ્ભાગ્યે ગાંધીના અને આંબેડકરના પ્રયત્નો પછી જાગેલા આ દલિત સમુદાયે લાંબા સંઘર્ષ અને આંદોલનો પછી બંધારણીય હક્કો દ્વારા પોતાની અસ્મિતા પ્રાપ્ત કરી છે. કે.સચ્ચિદાનંદે (સમકાલીન ભારતીય સાહિત્ય,૧૧૭) કહ્યું છે તેમ આજે આપણે આત્મવિશ્વાસપૂર્વક દલિતદષ્ટિ, દલિત ઇતિહાસ, દલિત રાજનીતિ, દલિત ભાષા અને દલિતસૌંદર્યશાસ્ત્રની બાબતમાં વાત કરી શકીએ છીએ, ત્યાં સુધી કે સાહિત્ય ક્ષેત્રે દલિત સાહિત્યે એનું વૈકલ્પિક સૌંદર્યશાસ્ત્ર પણ નિર્મિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આમ છતાં, દલિતજાગૃતિની સામે સવર્ણોની જાગૃતિ ઘણી ઓછી પડી છે. ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં હજી સવર્ણોનું લોકમાનસ બદલાયું નથી. નગરોમાં કે શહેરોમાં સવર્ણોમાં અંદરખાને પડેલા સંસ્કારો નિર્મૂલ થયા નથી, એટલું જ નહીં દલિત સમાજનો પોતાનામાં ધરબાયેલો ભયંકર ભૂતકાળનો ભાર હજી ઓછો થતો નથી. અસ્પૃશ્યતાના અમાનવીય વ્યવહારની ભયંકર પીડા દલિતોના ચેતન-અચેતનમાં ભારેખમ ભંડારાઈને પડેલી છે." (પ્રત્યક્ષ,ઓક્ટોબર-ડિસેમ્બર,૨૦૧૬,પૃ.૨૮,૨૯) ટૂંકમાં ૧૯૭૮ થી ૨૦૧૭ સુધી લખાયેલી આ આત્મકથાઓને આધારે કહી શકાય કે આજે શાળા, મંદિર, હોસ્પિટલ, હોટલ, બાગ-બગીચા જેવા જાહેર સ્થળોએ પહેલા જેવું વાતાવરણ નથી, શિક્ષણ, કાયદાની જોગવાઈ અને આર્થિક સ્થિતિમાં આવેલ સુધારાને કારણે અસ્પૃશ્યતાનો વ્યવહાર સ્પર્શાસ્પર્શથી જરૂર ઓછો થયો છે છતાં માનસિક સ્તરે અસ્પૃશ્યતા આજે પણ પ્રવર્તમાન છે એ હકીકત છે!

બિનદલિત સમાજમાં પ્રર્વતમાન પિતૃસત્તાક સમાજવ્યવસ્થા દલિત સમાજમાં પણ હયાત છે!! દલિતોમાંયે દલિત 'દલિત સ્ત્રી' છે એની અનુભૂતિ તો જ્યારે (કિશોર શાંતાબાઈ કાળેની'છોરા કોલ્હાટી કા'સિવાયની પુરુષ લેખકોની આત્મકથાઓમાં પિતૃસત્તાક સમાજવ્યવસ્થાનો સંદર્ભ ઝાઝો આવતો નથી!) દલિત

લેખિકાઓની આત્મકથાઓ જેવી કે 'અંતઃસ્ફોટ' ૧૯૮૧ (કુમુદ પાવડે), 'મિટલેલી કવાંડ' ૧૯૮૨ (મુક્તા સર્વગોડ), 'જીર્ણ-આમુચ' ૧૯૮૬ (બેબી કાંબલે), 'માજ્યા જલ્માચી ચિત્તરકથા' ૧૯૮૩ (શાન્તાબાઈ કાંબલે), 'રાત્રંદિન આમ્હા'(શાન્તાબાઈ દાણી), 'મલા ઉદ્દધ્વસ્ત વ્હાયચંય'(મુજે ફના હોના હૈ) (મલ્લિકા અમરશેખ), 'સ્મૃતીગંધ' ૧૯૯૨ (ગુળાબાઈ ગાડેકર), 'મરળકળા'(જનાબાઈ ગિરહે), 'તીન દગડાચી ચૂલ' ૨૦૦૦ (વિમલ મોરે), 'આયદાન' ૨૦૦૩ (ઉર્મિલા પવાર), 'ફરફટ' ૨૦૦૪ (સુશિલા પટેકર), 'જગાયચંય પ્રત્યેક સેકંદ'(મંગલા કેવાડે), 'માઝી મી' ૨૦૦૭ (યશોધરા ગાયકવાડ), 'વિષકન્યા' ૨૦૦૯ (વિભા રાહી) વગેરે મહત્ત્વની છે. હિન્દીમાં 'દોહરા અભિશાપ' ૧૯૯૯ (કૌસલ્યા બૈસંત્રી), 'શિકંજે કા દર્દ' ૨૦૧૧ (સુશીલા ટાકભૌરે), 'અપની જમીં અપના આસમાં' ૨૦૧૭ (રજની તિલક), 'ટુકડા-ટુકડા જીવન' ૨૦૧૭ (કાવેરી), પંજાબીમાં 'પગડંડિયાં' ૨૦૦૨ (બંચિત કૌર), તમિલમાં 'કરુક્કુ'(બામા), બંગાળીમાં 'આલો-આંધારિ' ૨૦૦૨ (બેબી હાલદાર) પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે થાય છે. ગુજરાતીમાં એક પણ દલિત સ્ત્રી લેખિકાની આત્મકથા મળતી નથી!! મરાઠી ભાષા સિવાય ભારતની અન્ય ભાષાઓમાં દલિત સ્ત્રી આત્મકથાકારોનો દુકાળ વરતાય છે એ હકીકત છે. તો આ સંદર્ભે હરીશ મંગલમ્નો જે અભિપ્રાય છે તે પણ હકીકત છે. તેઓ નોંધે છે કે "ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થામાં નારીની પદદલિત જેવી પ્રવર્તમાન વરવી પરિસ્થિતિને જોતાં દલિત નારીની તો શી વલે થતી હશે એનો અંદાજ લગાવવો મુશ્કેલ નથી. દલિત નારીનું ત્રેવડું શોષણ થાય છે અને એ ત્રેવડા શોષણમાં જ શોષાતી, પિસાતી, રિબાતી અને પોતાના ડખળવખળ અસ્તિત્વ માટે ઝઝૂમતી દલિત સ્ત્રી કેવી રીતે લેખન ક્ષેત્રમાં ઝંપલાવે ? પ્રશ્ન અઘરો છે." (કલ્પિત પ્રિયંકા, સંપાદક, પ્રતિક્રિયા, ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,૨૦૧૧,પૃ.૧૦૫) હરીશ મંગલમ્ની વાત તો સો ટકા સાચી છે. કારણ કે સામાજિક પરિવર્તનની દિશામાં ફૂલે-આંબેડકરના વિચારદર્શન અને આંદોલનથી પ્રેરાઈને યુગોથી મૂક રહેલી દલિત સ્ત્રી જ્યારે પોતાના અંતરની વાત સાહિત્યના માધ્યમ દ્વારા સમાજ પ્રત્યક્ષ કરે છે ત્યારે કેવળ બિનદલિત સમાજ જ નહીં તેનો પોતાનો જ સમાજ-પરિવાર તેનો વિરોધ કરે છે!! પોતાના જ ઘરમાં પોતાના પુરુષોનો માર સહન કરવો પડે છે! એના લેખનને પ્રોત્સાહન આપવાની વાત તો એક બાજુ રહી. અવસર પણ આપવામાં આવતો નથી. મહારાષ્ટ્રના પુરંદર જિલ્લાના વીર ગામની ડોમ જાતિની સાત ચોપડી ભણેલી બેબી કાંબલે તેમની 'જીવન હમારા' નામની આત્મકથામાં લખે છે કે "મને જ્યારે પણ સમય મળતો ત્યારે હું લખવા બેસી જતી હતી. લખવાનું મારા માટે અઘરું હતું. કોઈ મને લખતી જોઈ ન જાય તેનું પણ હું ધ્યાન રાખતી હતી. એમ કરતાં મેં અસંખ્ય નોટો ભરી દીધી. લખેલી નોટોને હું જૂના પેપરતળે સંતાડી રાખતી હતી. જેથી કોઈનું એ તરફ ધ્યાન ન પડે. છાનુંછપનું લેખન કરવાનું એક કારણ પતિની બીક હતી... મારા પતિ સારા માણસ હતા, પણ પોતાના સમયના બીજા પુરુષોની જેમ એ પણ સ્ત્રીઓને ઊતરતી માનતા હતા. હું લખું છું એ હકીકત એ સાંખી શક્યાં ન હોત. એ હંમેશા મને ગમાર સ્ત્રી કહેતા હતા. મને એમની બહુ બીક લાગતી હતી, એટલે વર્ષો સુધી મેં તેમનાથી છાનામાના લખવાનું ચાલું રાખ્યું. ત્રીસ વર્ષની ઉંમરે બેબી કાંબલેએ પોતાના અને સમાજના અનુભવો ટપકાવવાની શરૂઆત કરી ત્યારે તેમનો દીકરો સ્કૂલે જતો થયો હતો. વર્ષો વીત્યાં તેમ દીકરો ભણ્યો અને મોટો 'પુરુષ' બન્યો. એટલે બેબી કાંબલેએ પતિની જેમ પુત્રથી પણ પોતાનું લખાણ છુપાવી રાખ્યાં." (દલિત અધિકાર,તા.૧-૪-૨૦૦૮,પૃ.૩) તો કન્નડ લેખિકા ગીતા નાગભૂષણે એમના લેખનને ચાલુ રાખવા માટે પતિથી દૂર થવું પડ્યું. ગીતા નાગભૂષણ પર એવો આરોપ પણ લગાડવામાં આવ્યો કે તું શું લખે છે ? તારા પર કયાં કોઈ લગામ છે ? છી છી ! સ્ત્રી થઈને કેવી કેવી વાતો લખે છે ?" (હયાતી, માર્ચ, ૨૦૧૨, પૃ.૩૪૪) એ જ રીતે મરાઠી લેખિકા ઉર્મિલા પવારે કેરી વેચનાર દલિત સ્ત્રીની આપવીતીને આલેખતી 'કવચ' વાર્તા લખી ત્યારે દલિત સમાજમાં ઊહાપોહ થયો હતો. આ વાર્તા સંદર્ભે લતાબહેને ઉર્મિલા પવારને પ્રશ્ન પૂછેલો કે "દલિત પુરુષોનો આ વાર્તા પ્રત્યે કેવો પ્રતિભાવ હતો ?" ઉત્તર આપતા ઉર્મિલા પવારે જણાવ્યું કે, "...પણ પુરુષો સ્ત્રીઓને કેવી દૃષ્ટિથી જુએ છે તે મેં નીરખ્યું છે. એમના મોંમાંથી નીકળતા શબ્દો ખરેખર તો સ્ત્રીઓને હલકી દર્શાવતા શબ્દો છે એ વાતનું પુરુષોને હજી ભાન નથી થયું. તમે સૌ એ જાણો છો. એ અપશબ્દો સાવ જ રોજિંદા વપરાશના શબ્દો છે એટલે એમની

આક્ષેપબાજીથી મને આશ્ચર્ય થયું હતું. એમાંના એક પણ ટીકાકારે એમ ન કહ્યું કે એ વિષયનું મારું નિરૂપણ કેટલું સાચું હતું. ઊલટું, દલિત લેખકો મને કહેતા, "તમે જરૂર લખો, પણ ઉચ્ચ જ્ઞાતિના લોકો આપણી સાથે કેટલું ખરાબ વર્તન કરે છે એ વિશે લખો. આપણા જ વર્ગના પુરુષોની ક્ષતિઓ છતી કરો તે બરાબર નથી." (મેઘાણી વિનોદ, સંપાદક, તેજોમય, સ્પેરો પ્રકાશન, ૨૦૦૧, પૃ.૭૨) 'શિકંજે કા દર્દ'ની લેખિકા સુશીલા ટાકભૌરે પોતે અધ્યાપક હતી ને બધો જ પગાર પતિને આપવા છતાં પતિ તેને મારતો ને બાળકોની સામે અનેકવાર અપમાનિત કરતો! તેને પોતાની રચનાઓને પ્રગટ કરવા માટે પણ ઘણો સંઘર્ષ કરવો પડતો હતો. પતિએ કાગળ પર લખાવી દીધું હતું કે ઘર-ખર્ચ પછી જો પૈસા વધે તો જ તું પુસ્તક છપાવી શકીશ. આવી સ્થિતિમાં તેમનો પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ 'સ્વાતિ બૂંદ ઔર ખારે મોતી' પ્રકાશિત થયો હતો. ઉર્મિલા પવાર, ગીતા નાગભૂષણ, સુશીલા ટાકભૌરે જેવી દલિત લેખિકાઓની આપવીતી પરથી એક હકીકત એ જાણવા મળે છે કે જ્યાં સુધી દલિત સ્ત્રી વર્ણવ્યવસ્થા કે બિનદલિતોની વિરુદ્ધ લખતી હતી ત્યાં સુધી ઠીક હતું પણ જેવી પોતાના ઘરની – પિતૃસત્તાની – આંતરિક જાતિવાદની સમસ્યા પર પોતાનો વિચાર-વિમર્શ રજૂ કર્યો કે તરત જ તેને ડામી દેવાના પ્રયત્નો પણ થયા; ને તેમના પર આરોપ લગાડવામાં આવ્યો કે એ પ્રકારના લખાણથી દલિત એકતા ખંડિત થશે, દલિત આંદોલન તૂટી પડશે, - દલિત આંદોલનનું 'મૂળલક્ષ્ય'થી ધ્યાન આડું ફંટાઈ જશે, પણ દલિત સ્ત્રીઓએ 'ડાકણ' અને 'સુવર'ની ગાળ ખાઈને પણ પોતાના અંતરની હકીકત સમાજ પ્રત્યક્ષ કરી, મોટાભાગના દલિત આત્મકથાકાર જે ચૂકી ગયા હતા તે દલિત લેખિકાઓએ પિતૃસત્તાક જાતિવાદી સમાજનું વણસ્પર્શ્યુ સત્ય ઉજાગર કર્યું.

ચિંતા અને ચિંતનની બાબત એ પણ આ આત્મકથાઓ દ્વારા સામે આવે છે કે દલિત સમાજમાં પણ ઊંચનીચના તડાઓ છે! કેટલાક આત્મકથાકારોએ પોતાના સમાજમાં પ્રવર્તમાન આંતરદ્વંદ્વ અંગે આંખ આડા કાન કર્યા છે ! 'છગન-મગન મારા સોનાના, પાડોશીનાં પિત્તળનાં અને ગામનાં છોરાં ગારાનાં' કહેવત સાર્થક ઠરતી લાગે પણ નોંધવું જોઈએ કે સૂરજપાલ ચૌહાણ, મોહનદાસ નૈમિશરાય, ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિ, શરણકુમાર લિંબાલે, દયા પવાર, કૌશલ્યા બૈસંત્રી, બેબી કાંબલે, ઊર્મિલા પવાર, શાન્તાબાઈ કાબંલે, બામા, તુલસી રામ, વગેરેએ પોતાના સમાજના આંતરદ્વંદ્વને નિર્ભીક્તાથી આલેખ્યા છે. દલિત સમાજમાં મુખ્યત્વે 'ચમાર' (જાટવ) અને 'વાલ્મીકિ' (ભંગી) જાતિ વચ્ચે સંઘર્ષ છે. બિનદલિતો દલિતોની સાથે જેવો વ્યવહાર કરે છે તેવો જ વ્યવહાર ચમાર વાલ્મીકિ સાથે કરે છે !! દા.ત. દયા પવાર 'અછૂત'માં નોંધે છે ''पर चमार हमारे कुएं का पानी न पीते । वे महार के पानी से छूआछूत मानते । (અછૂત, પૃ.૬૩) તો ચમાર જાતિના મોહનદાસ તેમની 'અપને અપને પિંજરે' ભાગ-૨માં દુઃખની સાથે જણાવે છે કે, ''हमें ब्राह्मणो ने जातियों में बांट और समाज के सबसे निचले स्तर पर लाकर अपना उल्लू सीधा किया था । अभी भी हम एक दूसरे को अपने से उपर नीचे की जातियों में बांटकर स्वयं उल्लू बने हुए हैं। जातियों की उन लकीरों को किसने खींचा, कब खींचा, इस पर शोध करने और बहस में अपना अधिक समय लगाने के आदी हो गए, पर स्वयं के बीच में जो जातिभेद बरकरार है, इस पर हम से दो शब्द भी कोई नहीं कहेंगे और न मिलेंगे। इससे अधिक कूपमंडूकता और क्या हो सकती है? (અપને અપને પિંજરે' ભાગ-બે, પૃ.65)... मेरठ तथा आसपास के क्षेत्रों में उस समय जाटव या चमार जातियों के लोगों का ही दबदबा अधिक था... परिणामत: जाटव और वाल्मीकि जातियों के बीच संवाद का अभाव तो था ही, आपस में घृणा का, तनाव का वातावरण भी रहता था.... पर दुखद आश्चर्य की बात तो यह भी थी की वहीं एक जाति दूसरी जाति के साथ गुलामों और जानवरो जैसा व्यवहार करती थी।''(પૃ.67) શરણકુમારે લિંબાલેએ 'અક્કરમાશી'માં નોંધ્યું છે કે સોમવંશી કુલના મહારો પોતાને અન્ય દલિતોથી ઊંચા ગણે! પોતાની રેલી અલગ કાઢે! સૂરજપાલ ચૌહાણે પણ દલિતોમાં વ્યાપેલા 'બ્રાહ્મણવાદ' સંદર્ભે ચિંતા વ્યક્ત કરી છે. આંબેડકરવાદીઓના તડા જોઈને કેટલાક દલિત આત્મકથાકારો ચિંતિત છે. દયા પવારે દલિત ચળવળ કેવી રીતે નબળી પડી તે પોતાની આત્મકથામાં દર્શાવ્યું છે. ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિ જે રીતે રૂઢિચુસ્ત બિનદલિત સમાજ સામે સંઘર્ષ કરતા રહ્યા એ જ રીતે સ્વ સમાજ સામે પણ સંઘર્ષ કરતા રહ્યા છે, તેમનું આ તાટસ્થય ઉચિત છે. ભગવાન દાસ અને બેબી કાંબલેને પણ સ્વ સમાજ સામે સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો, દલિત

લેખકોની આ પ્રકારની તટસ્થતા નોંધપાત્ર છે. ટૂંકમાં દલિતોમાં જાતિઓના આધારે જે સંગઠનો બની રહ્યા છે તે દલિત આંદોલનની ભ્રૂણ હત્યા કરી રહ્યા છે. સાથોસાથ સામાજિક વિષમાનતાની ખાઈ વધારે ને વધારે ઊંડી કરી રહ્યા છે. દલિત સાહિત્ય આંબેડકરની વિચારધારાને વળેલું છે. આંબેડકરની વિચારધારા જાતિવિહીન, વર્ગવિહીન અને લિંગભેદ વિહીન સમાજની સ્થાપનાને આધીન છે. આથી માનવીય સંવેદન જ કેન્દ્રમાં હોવું જોઈએ અને તો જ જાતિવાદ નાબૂદ થશે અને સામાજિક સમાનતાનું નિર્માણ શક્ય બનશે. કેટલીક આત્મકથાઓમાં જાતિ અસ્મિતાની સામે સામાજિક અસ્મિતાની શોધ માટેની મથામણ છે અને આ સામાજિક અસ્મિતા સ્વતંત્રતા, સમાનતા જેવા લોકશાહીના મૂલ્યો પર આધારિત છે. હા, ક્યાંક ક્યાંક સામાજિક અસ્મિતા જાતિ અસ્મિતામાં રૂપાંતરિત થઈ છે, જે ઉચિત નથી, કારણકે તેનાથી સામાજિક સમાનતાને બદલે સમાજ અનેક વાડાઓમાં વિભાજિત થઈ જશે.

એક બાબત અહીં નોંધવી જોઈએ કે ‘ધર્મસત્તા’ જે વર્ણાશ્રમપ્રથાનું મૂળ છે એને દલિત આત્મકથાકારો હજુ બરાબર પડકારી શક્યા નથી! જે વ્યવસ્થાએ દલિતોને હડધૂત કર્યા છે એ વ્યવસ્થામાં પ્રવેશવાની લાલચ શા માટે? તેનો વિરોધ કેમ ન કરવો? આજે માંડ ૨ થી ૩ ટકા દલિતો શિક્ષિત બન્યા છે ત્યારે એમનામાં નવો બ્રાહ્મણવાદ ન પ્રવેશે તે જરૂરી છે. હજી ઘણા દલિત આત્મકથાકારો વાસ્તુશાસ્ત્ર, ક્રિયાકાંડ, જ્યોતિષ જેવી બીજી અનેક શ્રધ્ધા-અંધશ્રધ્ધાઓમાંથી બહાર નીકળવાને બદલે નવશિક્ષિત ઘણીવાર તો સવાયો બ્રાહ્મણ બનીને આ બધુ હોશેહોશે કરતો નજરે પડે છે. દા.ત. નવેન્દુ મહર્ષિની આત્મકથા ‘ઇન્સાન સે ઇશ્વર તક’, ‘મેરે મન કી બાઈબિલ’ અને ‘રુકી હુઈ રોશની’માં ચમત્કાર અને ઇશ્વર પ્રત્યેની આત્મકથાકારની આસ્થા!! આત્મકથાકારોએ વ્યંગથી આવા નવબ્રાહ્મણવાદી દલિતોને ખુલ્લા પાડવામાં સંકોચ ન રાખવો જોઈએ. પોતાના સમાજની મર્યાદાઓ સામે આંખઆડા કાન ન કરવા જોઈએ અને એવું બને તો જ સ્વસ્થ સમાજનું નિર્માણ શક્ય બને.

બધા જ આત્મકથાકારોને અભાવો વચ્ચે જીવવું પડ્યું છે, એટલેકે તેમને સામાજિક વિસમાનતાની સાથોસાથ આર્થિક સમસ્યા સામે પણ ઝઝૂમવું પડ્યું છે. એકપણ આત્મકથાકાર પાસે પોતાનો જમીનનો ટૂકડો નથી! તેઓ રોજગારી માટે બિનદલિત સમાજને આધિન છે, તેઓ પોતાના પરંપરાગત વ્યવસાય સાથે બાળપણથી જ જોતરાયેલા છે. મોટાભાગના આત્મકથાકારો બાળપણથી જ માતા-પિતાના શ્રમના ભાગીદાર બની જતા જોવા મળે છે! લગભગ તમામ આત્મકથાકારોએ બાળપણમાં પરંપરાગત વ્યવસાય કર્યો છે, (ભીખ માગવાનું, મૃત ઢોર ખેચવાનું, ચિરવાનું, ચામડું પકવવાનું, મસાણમાં હાડકા વીણવા જવાનું, મસાણમાં મડદા ચૂંથવાનું, કબર ખોદી, સબને ચૂંથીને સોનું-પૈસા શોધવાનું, ચોરી કરવાનું, કાપડ વણવાનું, મીલમાં મજૂરી કરવાનું) આત્મકથાકારોને ભૂખ સામે ઝઝૂમવું પડ્યું છે. જેમકે, ૨૦૧૬મા પ્રકાશિત વિશ્વનાથ રામની ‘ગોબરહા’ આત્મકથામાં આત્મકથાકારના પરિવારને ખોરાક માટે મુખ્યત્વે પશુઓના છાણમાંથી નીકળેલા અનાજના દાણા પર જ આધાર રાખવો પડતો હતો!

“गोबरहा हमारी दलित बस्ती की जिंदगी थी । सोते-जागते जमींदारों के दरवाजे से बैलों के गोबर उठाने की चिंता हमें सदैव बनी रहती थी । प्रात: उठने के बाद परिवार की महिलाओं का पहला काम जमींदारों के दरवाजे से गोबर उठाकर लाना होता था , अन्यथा विलंब हो जाने पर दूसरे दलित परिवार के सदस्य द्वारा उसके हिस्से का गोबर उठा लेने पर आपस में झगड़ा भी होता था , क्योंकि गोबरहा दलितों की खेती थी ।” (गोबरहा ,पृ.११)

શરણકુમાર લિંબાલેએ ભૂખ મટાડવા, મેલી વિદ્યા શીખવા પાંચ શનિવાર મળ પણ ખાધું છે! લિંબાલેને ખોરાકને બદલે ઉંદર, સસલાં, હરણ, ખિસકોલી, જંગલી કૂતરાં વગેરેનું મટન મળતું! લક્ષ્મણ ગાયકવાડને શાળામાં નાસ્તાનો ડબો ચોરવો પડ્યો હતો! ખૂબ ભૂખ લાગી હોય ત્યારે લક્ષ્મણ મસાણમાં ભૂતપ્રેત માટે મૂકેલું ખાવા જતા! એટલું જ નહીં ‘ઉઠાઉગીર’ દ્વારા જાણવા મળે છે કે માણસો પશુની જેમ વેચાય! ધોબીનો નાર્યો

૧૫૦ રૂપિયામાં વેચાયો! ઉબકા આવે, અરેરાટી થાય, જુગુપ્સાના ભાવો જાગે એવુંય પશુવત જીવન દલિત સમાજ જીવ્યો છે. આ ઉપરાંત 'મુર્દહિયા', 'જીવનહમારા', 'ઉપરા', 'અક્કરમાશી' જેવી આત્મકથાઓમાં ભૂખનું વરવું ચિત્ર જોવા મળે છે. આમ આત્મકથાકારોનું બાળપણ અનેક સમસ્યાઓથી ઘેરાયેલું હતું. આ આત્મકથાઓ દલિત સમાજના દર્દ, પીડાના અંધકારમય જીવનનો દસ્તાવેજ છે. ટૂંકમાં આ આત્મકથાકારોને હદ વિનાની ગરીબીનો અનુભવ તેમના બાળપણમાં થયો છે.

દલિતોના જીવનને અંધકારમય બનાવનાર ભારતીય સમાજવ્યવસ્થા-વર્ણવ્યસ્થા છે, તેથી બધા જ આત્મકથાઓરોએ પોતપોતાની રીતે વર્ણવ્યવસ્થા પ્રત્યે આક્રોશ વ્યક્ત કર્યો છે. જેમ જેમ દલિત સમાજ શિક્ષિત થતો ગયો તેમ-તેમ ડો.બાબાસાહેબ આંબેડકરની વિચારધારાને અનુસરીને બંધારણીય અધિકાર મેળવવા માટે સંઘર્ષ કરે છે. એક તરફ તેઓ અંધશ્રધ્ધાઓ, કુમાન્યતાઓ, પરંપરાગત કુરૂઢિઓ અને પરંપરાગત વ્યવસાયોને જાકારો આપીને તાર્કિક રીતે વિચારતો અને જીવતો નજરે પડે છે. દલિત લેખકોએ સામાજિક અસ્મિતા માટે સંઘર્ષ કર્યો છે. ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિએ સલામ અને જૂઠન જેવી પરંપરાગત પ્રથાઓ તોડી છે. બલબીર માધોપુરી સામાજિક બદલાવ માટે ધર્મથી મુક્ત થવાનું અનિવાર્ય માને છે. ઉત્તમ બંડૂ તુપેએ પોતાનો પરંપરાગત વ્યવસાયનો ત્યાગ કર્યો છે. પાર્થ પોલકેની આત્મકથામાં પોતરાજની પરંપરાને તોડવાની મથામણ છે. શંકર રાવ ખરાતે 'તરાલ-અંતરાલ'માં દેવદાશી પ્રથાની ટીકા કરવા ઉપરાંત પરંપરાગત વ્યવસાયનો ત્યાગ કર્યો છે. ના.મ.શિંદેએ 'જાતીલા જાતવૈરી'માં સામાજિક બદલાવ માટેનું ચિંતન છે. ઉત્તમ કાંબલેએ પણ સામાજિક બદલાવ માટે લેખનકાર્ય કર્યું અને તેમના એક લેખ પ્રકાશિત થયા પછી કર્ણાટક સરકારે નગ્નપૂજા પર પ્રતિબંધ મૂક્યો હતો. ભગવાન દાસે ભંગી સમાજમાં પેસેલા બ્રાહ્મણવાદની ટીકા કરી છે ને પોતાને ભંગી તરીકે ઓળખાવવામાં ગૌરવ અનુભવે છે, કે.નાથે રાજકારણમાં દલિતોની ભાગીદારી માટે સંઘર્ષ કર્યો છે, 'મુર્દહિયા'માં મરેલા ઢોરનું માંસ ખાવા પર પ્રતિબંધ મુકવામાં આવે છે. આમ આ બધી આત્મકથાઓમાંથી પ્રગટ થતો એક સૂર તો 'વ્યવસ્થા' બદલવાનો છે. મોટા ભાગના આત્મકથાકારોએ નોંધ્યું છે કે પોતાનો સમાજ અનેક પ્રકારની શ્રદ્ધા-અંધશ્રદ્ધાઓમાં ગળાડૂબ છે. તેનો તેઓએ વિરોધ પણ કર્યો છે જે ખૂબ જ નોંધપાત્ર છે. ડો. બજરંગ બિહારી તિવારીએ દલિત આત્મકથાઓના વિશેષો જણાવતા ઉચિત જ નોંધ્યું છે કે, ''बेशक, दलित आत्मकथाओंने–अपना प्रयोजन सिद्ध किया। वे अपने–समाज का प्रामाणिक आईना बनी, अत्याचारों और दु:खो का विश्वनीय दस्तावेज। दलित सोच का दिशा देने और दलित–चिंतन को आगे बढ़ाने में भी इनकी खासी भूमिका है। समूचे भारत में दलित साहित्य आंदोलन की पहचान बहुत कुछ इन आत्मकथाओं ने ही बनाई है । स्मृतियों की घरोहर को बचाए रखने, अतीत को समझने, इतिहास के प्रेत से मुक्त होने, समुदाय की चित्तवृत्तियों का प्रतिबिम्बन करने और व्यक्ति के वैशिष्ट को उभारने और स्वस्थ, लोकतांत्रिक समाज का प्रारुप रचने में आत्मकथा लेखन की सार्थक भूमिका हो सकती है, होती है ।'' (अपेक्षा, जुलाई–सितंबर, 2003, पृ.32)

ડો. બાબાસાહેબ આંબેડકરનું 'શિક્ષિત બનો, સંગઠિત બનો અને સંઘર્ષ કરો'નું સૂત્ર, ધર્માંતરણ અને અન્ય આંદોલનને પરિણામે દલિત નારી સમુદાયમાં ધીરે-ધીરે જાગૃતિ આવવા માંડી. વર્ષોથી મૂક દલિત સ્ત્રી તેના અંતરની વાત, આશા-અપેક્ષા અને પીડાને વાચા આપતી થઈ છે, ધીરે-ધીરે માનવીય અધિકાર પણ માગતી થઈ છે. વિમલ થોરાતે દલિત સ્ત્રીઓના લેખન વિશે ઉચિત નોંધ્યું છે કે, "બ્રાહ્મણવાદ, મૂડીવાદ, ફાસીવાદ અને પિતૃસત્તા એકસાથે મળીને આક્રમણ કરે છે. એ બધાને આધારે ટકેલો સામાજિક ઢાંચો હચમચીને પડવાની સ્થિતિમાં છે અને એણે નિર્મિત કરેલી વિષમતાઓને સમતામાં પરિવર્તિત કરવાના અણસાર કરાવા શરૂ થઈ ગયા છે. દલિત નારી લેખન વસ્તુગત રીતે આ આખીયે સ્થિતિ અને તેના ઉકેલ માટેના મંથનનું ક્ષેત્ર ધરાવે છે." (હયાતી,માર્ચ,૨૦૧૨,પૃ.૩૩૪) નવી સમાજરચના માટેનું મંથન બેબી કાંબલેની 'જીવન હમારા'માં જોવા મળે છે. તે દલિતોને ગંદા કામ છોડીને ભણવાની શીખ આપતા નોંધે છે, "મરેલા જાનવરોનું માંસ ન ખાઓ. ગામમાં

કોઈ મૃત્યુ પામ્યું હોય તો તેની ચિતા ન સજાવો. બીજા ગામમાં પણ આ કામ માટે જાવ નહીં... દલિતો જાગો, ગંદા કામ ન કરો, છોકરીઓને શાળામાં ભણવા મૂકો, અભણ ન રહો."

'જીવન હમારા' દ્વારા જાણવા મળે છે કે દલિતોએ ધર્માંતર આંદોલનના પ્રભાવને કારણે હિન્દુ તહેવાર ઉજવવાનું પણ બંધ કર્યું. "ફલટણ...ના લોકોએ નક્કી કર્યું છે કે ગુડી પડવો મનાવવામાં આવશે નહીં. દરવાજા પર ગુડી લગાડવામાં આવશે નહીં." બેબી કાંબલેએ પોતાના સમાજમાં પ્રવર્તમાન પિતૃસત્તા અને આંતરિક જાતિવાદની સમસ્યા પર પણ ગહન વિચાર વિમર્શ કર્યો છે. "અમારા બાળકો આટલા નાલાયક નીકળશે એવું ક્યારેય વિચાર્યું નહોતું. અમે પરજીવી પેદા કર્યા, હવે અમારા નેતા પણ ભ્રષ્ટ થઈ ગયા છે. તેમને દિલ્હીની ગાદી જોઈએ છે. આ જોઈને મારું મન રડી પડે છે." 'દોહરા અભિશાપ'ની લેખિકા કૌસલ્યા બૈસંત્રી સ્વાતંત્ર્ય સેનાની પતિ દેવેન્દ્રકુમારના માનસિક ત્રાસમાંથી છૂટવા ચાળીસ વર્ષે બંડ પોકારે છે ને લાંબા સમયના કોર્ટ કચેરીના ધક્કા ખાધા પછી સ્વતંત્રતા મેળવે છે ત્યારે તે આવનારી પેઢીને જણાવે છે કે, "પુત્ર, ભાઈ, પતિ બધાં જ મારાથી નારાજ થઈ શકે છે. પરંતુ મને પણ કશીક સ્વતંત્રતા તો જોઈએ જ ને ? કે હું પણ સમાજ સામે પોતાની વાત મૂકી શકું. મારા જેવા અનુભવો ઘણી સ્ત્રીઓને થયા હશે. પણ પરિવારના ભયને કારણે આવા અનુભવો સમાજ સમક્ષ ઉજાગર કરતાં ડરે છે. એટલે જીવનભર ઘૂટનમાં જ કાઢે છે. સમાજની આંખો ખોલવા આવા અનુભવો ઉજાગર કરવાની જરૂરિયાત છે." કૌસલ્યા બૈસંત્રી તેના પતિથી છૂટા પડીને દલિત ચળવળ અને દલિત સાહિત્યમાં સતત સક્રિય રહે છે. ખાસ તો કૌસલ્યાના માતા-પિતા ભાગીરથી-રામજીએ નાગપુરમાં પોતાના જ લોકોના વિરોધ છતાં પોતાના દીકરા-દીકરીઓને ભણાવ્યા એ મોટી ઘટના છે. તેમાં ડૉ. આંબેડકરની જ પ્રેરણા હતી. 'આયદાન'ની લેખિકા ઉર્મિલા પવાર સ્વમાની, સાહસિક ને પ્રગતિશીલ વિચારધારા ધરાવનારી નારી છે. તે પોતાના લગ્ન પણ પરિવાર વિરુદ્ધ જઈને પોતાને ગમતા છોકરા હરિશ્ચંદ્ર સાથે કરે છે. તેની દીકરી માલવિકાના વિવાહ તેની જ જાતિના ઉદય સાથે નક્કી થઈ ગયા છે, પણ અચાનક માલવિકા રવિ પ્રત્યેના પ્રેમને જાહેર કરે છે. આ સંજોગોમાં તેનો પતિ હરિશ્ચંદ્ર સામાજિક ભય અને પોતાના સ્વમાન ખાતર રવિ સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડે છે. પરંતુ ઉર્મિલા પવાર તેની દીકરીની લાગણીને માન આપી તેના લગ્ન રવિ સાથે કરાવે છે. તે જણાવે છે કે "નારી પણ પુરુષની જેમ વ્યક્તિ છે અને આ નાતે તેને બધા અધિકાર મળવા જોઈએ. પુરુષની પાસે મસલ પાવર છે તો સ્ત્રી પાસે પ્રજનન શક્તિ છે. બંને શક્તિ અલગ-અલગ છે અને તેનું મૂલ્યાંકન પણ અલગ-અલગ થવું જોઈએ." બામાએ જ્યારે અનુભવ્યું કે કોન્વેન્ટ સ્કૂલ અને ચર્ચમાં જ સૌથી વધારે અસ્પૃશ્યતા ખદબદે છે ત્યારે તેમણે પોતાનું સ્વત્વ ટકાવી રાખવા માટે ચર્ચ-ધર્મ સત્તાનો ત્યાગ કર્યો. તેમણે સ્વસ્થ સમાજની રચના માટે ભાગ્યવાદ અને કર્મવાદથી બચવાનું, જે સંસ્થાઓ જાતિના આધારે શોષણ કરે છે તેને નાબૂદ કરવાની... આપણે જ એને એની જગ્યા બતાવવાની છે. આપણે એવી ન્યાયપૂર્ણ સમાજની રચના કરવાની છે જ્યાં બધા સમાન હોય." દલિત નારીઓનો માનવીય હક્ક માટેનો સંઘર્ષ ખરેખર ઉલ્લેખનીય છે. સામાજિક બદલાવની પ્રક્રિયામાં તેમનો સંઘર્ષ ખૂબ મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવશે. ડૉ. બજરંગ બિહારી તિવારીએ ઉચિત જ નોંધ્યું છે કે, "દલિત નારીવાદનું સંપૂર્ણ સિદ્ધાંત દર્શન હજી તૈયાર થવું બાકી છે પણ એટલી વાત તો નક્કી છે કે દમનકારી સામાજિક માળખાંઓના વિઘટન અને તેની લોકતાંત્રિક પુનર્રચનાનું લક્ષ્ય લઈને આ ચિંતન આગળ ધપી રહ્યું છે." (હયાતી,માર્ચ,૨૦૧૨,પૃ.૩૫૯)

દલિત આત્મકથાઓમાં એકવિધતા જોવા મળે છે એ હકીકત છે, કારણકે શાળાનો ઉંબરો ઓળંગતા બધા જ દલિત આત્મકથાકારોને તિરસ્કૃત થવું પડ્યું છે, લગભગ તમામ આત્મકથાકારોએ જન્મ આધારિત કર્મ નિર્ધાર કરનારી ભારતીય સંસ્કૃતિની ટીકા કરી છે. પરંતુ આવી એકવિધતા વચ્ચે પણ કેટલાક વિશિષ્ટ પ્રસંગો, પરંપરાઓ, રિવાજો અને અભિવ્યક્તિને કારણે આ દરેક આત્મકથા પોતીકી ઓળખ ધરાવે છે એને નકારી શકાય નહીં. ઓમ પ્રકાશ વાલ્મીકિની 'જૂઠન' આત્મકથામાં 'સલામ' અને 'જૂઠન'ની વર્ષો જૂની પરંપરા છે. કિશોર

શાંતાબાઈ કાળેની 'છોરા કોલ્હાટિકા કા' માં 'ચિરા' અને 'બેઠક'ની અનોખી રસમ છે. બેબી કાંબલેની 'જીવન હમારા'માં 'ખોડા'નો રિવાજ છે. દરેક દલિત વર્ગની પોતીકી જાતપંચાયત છે અને આ જાતપંચાયતની વિશિષ્ટ સજા અને નિયમો છે, જેમકે લક્ષ્મણ ગાયકવાડની 'ઉઠાઉગીર'માં માથામાં જૂ પડે તો બકરો વધેરવાનો રિવાજ, સાયબૂ તાતા માછલી પકડીને ઘેર આવતો ત્યારે થૂંકતા, જેથી ભૂત ન વળગે અને જો ભૂત વળગે તો વાંકો ચાલે જેથી કરીને ભૂત ભાગી જાય! શંકરે તેની દીકરી પર બળાત્કાર કર્યો તો તેની જ છોકરીના મૂતરથી શંકરની મૂછો સફાચટ કરવાની સજા! તુલસી રામની 'મુર્દહિયા' માં પણ જાતિપંચના વિશિષ્ટ નિતી-નિયમો છે. મહારાષ્ટ્રની વિચરતી-વિમુક્ત જાતિના ઘણા બધા આત્મકથાકારો છે. આ વિભિન્ન વિચરતી-વિમુક્ત જાતિઓની પોતીકી પરંપરાઓ અને પોતીકો વ્યવસાય છે, જેમકે, કુડમુડે જોશી જાતિના લોકો ડુગ્ગી વગાડી, લોકોનું ભવિષ્ય બતાવી- 'હોરા' કથા કરીને પિંગલા જોશી કહીને, ભીખ માંગીને જીવન ગુજારે છે. ટૂંકમાં કુડમુડે જોશી એટલે ડુગ્ગી-ડમરું વગાડીને ભવિષ્ય કથન કરીને ભીખ માગનાર જાતિ, તેને પિંગલા જોશી પણ કહેવામાં આવે છે. પિંગલા જોશી એટલે પિંગલા નામના પંખીની જેમ કિલબિલ-કિલબિલ જેવું ન સમજાય એવું બોલીને વહેલી સવારે ભીખ માગનાર જાતિ. પિંગલા નામનું પંખી કેવળ સવારે જ બોલે છે અને તેની ભાષા માત્ર ડુગ્ગી જોશી જ સમજે છે એવી લોકમાન્યતા છે. આમ ડુગ્ગી જોશી ભીખ માગવા માટે 'પિંગલા' પંખીનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરતાં હતાં. 'પારધી' જાતિના લોકો જંગલમાં રહે છે અને શિકાર કરી જીવન નિર્વાહ કરે છે. 'ડોબરી' જાતિના લોકો ખેલ કરીને લોકોને મનોરંજન પૂરું પાડે છે અને તેના બદલામાં તેમને ભીખ મળે છે. 'ડવરી' જાતિ 'જોગિયો'ની પેટા જાતિ છે. જે જીવન નિર્વાહ માટે સતત ભટકતી રહે છે. 'ગોંધળી' જાતિના લોકો દેવીના નામે ગાઈ-નાચીને કીર્તન કરે છે અને તેના બદલામાં લોકો તેને પૈસા આપે છે. 'ગોસાવી' જાતિના લોકો ભટકીને ભીખ માગે છે. 'નન્દીવાલા' જાતિના લોકો બળદને પાળે છે, તેને સણગાળે છે અને ગામેગામ ફરીને તેના નામે ભીખ માગે છે. 'રોહીણી' જાતિના લોકો જીવનનિર્વાહ માટે સતત ઘૂમતી રહે છે. આ દરેક જાતિની આર્થિક સ્થિતિ લગભગ સમાન છે છતાં એક જાતિ બીજી જાતિને પોતાનાથી ઉતરતી ગણે છે! મહારાષ્ટ્રમાં મહાર અને માતંગ જાતિમાં પોતરાજની પરંપરા હતી. જેમ કે પાર્થ પોલકેની 'આભરાન' અને બેબી કાંબલેની 'જીવન હમારા' માં 'પોતરાજ'ની રસમ જોવા મળે, ડોમ જાતિમાં લાકડીને ઘુઘરો બાંધીને ત્રણ વાર હલાવવાની પ્રથા બેબી કાંબલેની 'જીવન હમારા' માં જોવા મળે છે. શ્યામલાલની 'અનટોલ્ડ સ્ટોરી ઓફ અ ભંગી વાઈસચાન્સલર'માં રાજસ્થાનમાં ભંગી જાતિના લોકોને જાહેર માર્ગ પરથી પસાર થતી વખતે 'પાઈસ, 'પાઈસ' (દુર હટો, દુર હટો) બોલવાની પરંપરાનો ઉલ્લેખ આવે છે. આમ, ભારતના વિવિધ પ્રદેશોમાં રહેતો દલિત સમાજ, એમની સામાજિક રૂઢિઓ, રિવાજો, પરંપરાઓ, વ્યવહારો, ખાણીપીણી, પોષાક, વ્યવસાય, શિક્ષણ અંગેના ખ્યાલો, દલિત સ્ત્રીઓની સ્થતિ બાબતે ભિન્નતા જણાય છે. હા કેટલાક આત્મકથાકારોએ સામાજિકતાને સઘનતાથી ખોલી આપી છે તો કેટલાક આત્મકથાકારોએ સામાજિકતાને આછીપાતળી આલેખી છે એ હકીકત છે, જેમકે લક્ષ્મણ ગાયકવાડની 'ઉઠાઉગીર', બેબી કાંબલેની 'જીવન હમારા', લક્ષ્મણ માનેની 'ઉપરા', કિશોર શાંતાબાઈ કાળેની 'છોરા કોલહાટી કા', ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિની 'જૂઠન', તુલસી રામની 'મુર્દહિયા', બલબીર માધોપુરીની 'છાંગ્યારુક્ખ', 'ડેરાડંગર', બી.કેશરશિવમ્‌ની 'પૂર્ણસત્ય' વગેરે આત્મકથાઓમાં સામાજિકતા સઘનતાથી આલેખાઈ છે. એ રીતે આ આત્મકથાઓ જે તે દલિત જાતિઓનો સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ બને છે એવું કહું તો અતિશ્યોકિત નહીં કહેવાય.

કેટલાંક દલિત ચિંતકો દલિત શોષણનું સમાધાન 'ધર્મ પરિવર્તન'માં શોધી રહ્યા છે! પણ મોટા ભાગે ધર્મપરિવર્તન કોઈ વિશેષ હકારાત્મક ભૂમિકા ભજવી શકતી નથી. કારણ કે ધર્માંતરથી ખાસકરીને દલિતોની 'સામાજિક' સ્થિતિમાં કોઈ વિશેષ પરિવર્તન આવ્યું નથી. (જે દલિતે મુસ્લિમ, બૌદ્ધ, ઈસાઈ, ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવ્યો છે તે આખરે ઓળખાય તો દલિત બૌદ્ધ, દલિત મુસ્લિમ, દલિત ખ્રિસ્તી તરીકે જ!) આ સંદર્ભે બામાની 'કરુક્કુ' જોઈ શકાય. સામાજિક સ્થિતિ બદલનારું ઘટક જ દલિતોની સ્થિતિ બદલી શકે છે. બામાએ ઈશાઈ ધર્મ

સ્વીકાર્યો હતો છતા ઉપેક્ષિત જ રહે છે! ઉત્તમ બંડૂ તુપેની આત્મકથા દ્વારા જાણવા મળે છે કે બૌદ્ધ ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી પણ બિનદલિતોના દલિત સાથેના વ્યવહારમાં ફરક પડતો નથી! લ.સ.રોકડે પણ ધર્મ પરિવર્તન કર્યા પછી પણ સામાજિક રીતે બહિષ્કૃત છે! શાંતાબાઈ કાંબલે પણ ધર્મ પરિવર્તન પછી ઉપેક્ષિત જ રહે છે, 'દાસ્તાન' આત્મકથામાં મુસ્લિમ ધર્મ પછી પણ સામાજિક રીતે ઉપેક્ષિત જ રહે છે. 'ખ્રિસ્તી મહાર' આત્મકથામાં મહાર જાતિના લોકો ખ્રિસ્તી ધર્મ અપનાવ્યા પછી પણ સામાજિક રીતે ઠેરના ઠેર રહે છે, બલબીર માધોપુરીની આત્મકથા દ્વારા જાણવા મળે છે કે શિખસંપ્રદાય પણ જાતિવાદમાં માનતો હતો! મણિલાલ રાનવેરિયાની આત્મકથામાં આદિવાસીઓ માહ્યાવંશીઓ સાથે આભડછેટ રાખતા! તો પ્રો.શ્યામલાલની આત્મકથા દ્વારા જાણવા મળે છે કે રાજસ્થાનમાં મુસ્લીમો ભંગીને અછૂત માને છે! ભારતની સામાજિક સંરચના કેટલી જટીલ અને સંકુલ છે તેનો પરિચય આ આત્મકથાઓ નિમિત્તે પ્રાપ્ત થાય છે.

'કાગડા બધે કાળા છે' એ લોકોક્તિ યથાર્થરૂપે આ આત્મકથાઓ દ્વારા પામી શકાય છે. કારણ કે બિનદલિતોના દલિતો પર- દલિત સ્ત્રીઓ પર અત્યાચાર અને જુલમો લગભગ સમગ્ર દેશમાં સમાન છે. વળી બિનદલિત સમાજની જેમ જ દલિત સમાજમાં 'પિતૃસત્તા' હયાત છે એ પણ હકીકત છે. તેથી દલિત નારીનું બેવડું-ત્રેવડું શોષણ થાય છે. બિનદલિત સમાજની હીન માનસિકતાને લપડાક મારતી આ આત્મકથાઓ દલિતોના આંતરદ્વંદ્વ અને પિતૃસત્તા સામે પણ લાલબત્તી ધરે છે. એક તરફ દલિતો સાથેના બિનદલિતોના અમાનવીય વ્યવહારને પ્રત્યક્ષ કરતી આ આત્મકથાઓમાં સામે છેડે ક્યાંક-ક્યાંક બિનદલિતોનો દલિતો પ્રત્યેનો માનવીય વ્યવહાર પણ પ્રત્યક્ષ થાય છે. ક્યાંક દલિત અને બિનદલિત વચ્ચે હકારાત્મક સંવાદ પણ થતો જોવા મળે છે. દલિત સ્ત્રીઓ પ્રત્યેના બિનદલિતોના તિરસ્કાર અને ઘૃણા સામે દલિત સ્ત્રીઓની મૂંઝવણો, પીડા અને વ્યથા પ્રગટાવતી આ આત્મકથાઓ ક્યાંક આક્રોશ અને વિદ્રોહને પણ જન્મ આપે છે. તો વળી કેટલીક આત્મકથાકારોએ જાતિ-લિંગના ભેદભાવ વગરની સમાજરચના માટે ગહન ચિંતન પણ કર્યું છે. સ્વ સમાજ સામે પણ સંઘર્ષ કર્યો છે. ટૂંકમાં આ આત્મકથાઓમાં ક્યાંક પીડા, વેદના, નકાર, વિદ્રોહ, વિશ્લેષણ, ચિંતન અને વિઝન પણ છે. દલિત સ્ત્રી અંગેની જે મિથ ઊભી કરવામાં આવી હતી તે પણ હવે ધીમે-ધીમે તૂટવા માંડી છે. દલિત નારી આત્મકથાકારોની આત્મકથાઓ દ્વારા પણ અંધારામાં રહી ગયેલા અનેક માનવીય સત્યો ઉજાગર થયા છે. આ દલિત સ્ત્રી લેખનના મહત્ત્વ અંગે ડો. બજરંગ બિહારી તિવારીએ ઉચિત જ નોંધ્યું છે કે, "દલિત સ્ત્રી આત્મકથાએ એક મોટા અભાવની પૂર્તિ કરી છે. દલિત સ્ત્રીઓએ દલિત આંદોલનને બહુઆયામી-બહુસ્તરીય બનાવ્યું છે. પોતાની જિંદગીની હકીકત કહીને તેમણે આંદોલનની દિશાને ચોક્કસ ગતિ આપવાનું કાર્ય કર્યું છે. દલિત સ્ત્રીઓની જિંદગી, તેમની સમસ્યાઓથી આંબેડકરવાદી આંદોલન મજબૂત બન્યું છે. આપણા સમાજનું માળખું પિતૃસત્તાક છે. આ આત્મકથાઓના પ્રકાશન પછી ઘણી સરસ રીતે પિતૃસત્તાના 'દલિત સંસ્કરણ' પર ચિંતન-વિચાર-વિમર્શ શરૂ થયો છે." (અપેક્ષા,જુલાઈ-ડિસેમ્બર,૨૦૧૦,પૃ.૩૫) આત્મકથાઓ દલિત વિમર્શના નવા મુદ્દાઓ પ્રત્યક્ષ કરે છે. હાંસિયામાં રહેલી દલિત સ્ત્રી હવે સમતા અને સ્વતંત્રતાનું સ્વપ્ન જોવા માંડી છે. તે રૂઢિ, અંધશ્રદ્ધા, પિતૃસત્તા, આંતરિક દ્વંદ્વ ઉપરાંત શોષણની બધીયે પરંપરાઓનું ક્યારેક વિદ્રોહાત્મક તો ક્યારેક ચિંતનાત્મક રીતે ખંડન કરી સ્વસ્થ સમાજના નિર્માણ માટે મથામણ કરે છે.

એક હકીકત એ પણ સામે આવે છે કે મરાઠી સિવાયની ભાષાઓમાં વિચરતી-વિમુક્ત જાતિની આત્મકથાઓ સાંપડતી નથી!! ગુજરાતના મોટાભાગના આત્મકથાકારો ઉત્તર ગુજરાતના છે! એક માત્ર મણિલાલ રાનવેરિયા દક્ષિણ ગુજરાતના છે, જ્યારે કચ્છ, મધ્યગુજરાત, ચરોતર, સૌરાષ્ટ્રના દલિત આત્મકથાકારો નથી! બીજી એક હકીકત એ સામે આવે છે કે ગુજરાતમાં ઘણી દલિત જાતિઓ છે પરંતુ મોટાભાગના આત્મકથાકારો વણકર જાતિના છે! લલિત પરમારની 'આત્મકથા' અને માતા પ્રસાદની 'ઝોપડી સે રાજભવન' સિવાયની આત્મકથાઓમાં રાજકીય સંદર્ભ ઝાઝો જોવા મળતો નથી! મોટાભાગના આત્મકથાકારો અભાવો વચ્ચે શિક્ષણ મેળવીને શિક્ષક, અધ્યાપક અને અધિકારી બન્યા છે.

દલિત સાહિત્યમાં દલિત સર્જકને ઘડનારાં પરિબળો, ઘર-પરિવાર-શાળા-ગામ-શહેરનું વાતાવરણ, સ્થળાંતર (ગામડાંમાંથી શહેર), યુગસંદર્ભ, આત્મકથાકારની સાથે સંકળાયેલી કે તેમના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવનારી વ્યક્તિઓ વગેરે પણ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. જેમકે ભાલચંદ્ર મુણગેકરની 'મી અસા ઘડલો', નરેન્દ્ર જાધવની 'અમારો બાપ અને અમે', ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિની 'જૂઠન', તુલસી રામની 'મુર્દહિયા' જેવી આત્મકથાઓના આત્મકથાકારોએ પોતાનો સ્વ વિકાસ કેવી રીતે થયો, તેના ઘડતરમાં કોનો ફાળો છે તેનું વર્ણન કર્યું છે, જે આ આત્મકથાઓનું જમા પાસુ છે. હા, અહીં એક બાબત સ્પષ્ટ કરવી અનિવાર્ય છે કે આત્મકથાકારના ઘડતરમાં ભાગ ભજવનાર વ્યક્તિઓનો ઉલ્લેખ આવો જ જોઈએ પરંતુ 'હું' ગૌણ ન બની જાય એ ખૂબ જ મહત્ત્વનું છે, મોટાભાગની આત્મકથાઓમાં 'હું' ગૌણ બની ગયો છે! પરંપરાગત ગામડાંથી શહેરમાં થતું સ્થળાંતર દલિત લેખકને જાતિવાદી માનસિકતામાંથી મુક્તિ અપાવે છે કે કેમ? આવી આત્મકથાઓના માધ્યમથી જાણી શકાય છે. જો દલિત વ્યક્તિના ઘડતરમાં બિનદલિત વ્યક્તિનો ફાળો હોય તો તેને પણ નિખાલસતાથી ઉજાગર કરવું જોઈએ, કારણકે આત્મકથામાં તટસ્થતાનું ઘણું મહત્ત્વ છે. કેટલાક દલિત આત્મકથાકારોએ બિનદલિતોની હૂંફ પોતાના ઘડતરમાં કેવો અને કેટલો ફાળો આપ્યો છે તેની વાત સહજ રીતે કરી છે. સાહિત્ય જગતનો પણ પરિચય આ આત્મકથાઓ નિમિત્તે થાય છે. આ આત્મકથાઓ નિમિત્તે આત્મકથાકારોની સર્જક કેફિયતનો પરિચય મળે છે, તે ઉપરાંત કેટલીક આત્મકથાઓમાં દલિત અને બિનદલિત સાહિત્યકારોની સ્વાર્થી અને જાતિવાદી માનસિકતાને પણ ઉજાગર કરવામાં આવી છે. દા.ત.સૂરજપાલ ચૌહાણની 'તિરસ્કૃત', રુપનારાયણ સોનકરની 'નાગફની', 'નાગફની'માં દલિતોની સવાયા બ્રાહ્મણ બનવાની ખેવના અને ખાસ તો દલિતોની રાજનીતિ કરનારા દલિત બુદ્ધિજીવીઓ, સાહિત્યકારો-ધર્મવીર, ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિ, સોહનપાલ સુમનાક્ષર વગેરેની ટીકા કરવામાં આવી છે!

૮૪ જેટલી દલિત આત્મકથાઓમાંથી પસાર થતાં જણાય છે કે મોટા ભાગની આત્મકથાઓમાં બિનદલિત આત્મકથાઓની જેમ કોઈ 'વ્યક્તિ વિશેષ'ના જીવનની હકીકતનું નહીં પણ વ્યક્તિ નિમિત્તે સમગ્ર દલિત સમાજની હકીકત નિરૂપણ પામી છે. એટલે કે 'હું' નિમિત્તે 'અમે'ની વેદના-સંવેદના વ્યક્ત થઈ છે. ડો. વિમલ થોરાતનો આ સંદર્ભેનો મત પણ ઉલ્લેખનીય છે. 'दलित आत्मकथनों में उपस्थित समस्या और प्रश्न व्यक्तिगत संदर्भो से नहीं बल्कि समुदायगत संदर्भो से जुड़कर उभरते हैं। जब दलित रचनाकार अपने जीवन अनुभवों के माध्यम से दलित जीवन की त्रासदी को रचनात्मक अभिव्यक्ति देता है तो वह संपूर्ण दलित समुदाय के सामाजिक, आर्थिक सांस्कृतिक और राजनीतिक सरोकारों के उजागर करता है।'' (दलित साहित्य-2001, पृ.56) મૈનેજર પાંડેયએ બેબી કાંબલેની 'हमारा जीवन' આત્મકથાની પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે કે, ''अगर यह आत्मकथा है तो एक व्यक्ति की नहीं, बल्कि एक समुदाय की आत्मकथा हैं।'' આમ, દલિત આત્મકથાકાર વ્યક્તિગત ચિંતનથી સામાજિક ચિંતન તરફ ગતિ કરે છે. વ્યક્તિને બદલે સમાજને કેન્દ્રમાં રાખવાથી આ આત્મકથાઓનું સ્વરૂપ અને પ્રયોજન પણ ભિન્ન હોય એ સ્વાભાવિક છે અને આ જુદાપણું એ દલિત આત્મકથાની વિશિષ્ટતા છે તો મર્યાદા પણ છે એ નોંધવું ઘટે. ભરત મહેતાએ નોંધ્યું છે કે "મારી દષ્ટિએ આત્મકથામાં 'સ્વકથા' જેટલી વિશેષ તેટલી આત્મકથામાં સાહિત્યિક સંકુલતા વિશેષ. અહીં 'સ્વકથા' એટલે 'આપવીતી' એવો અને એટલો સ્થૂળ અર્થ ન લેવો જોઈએ. આત્મકથાકારને પેહેલાં તો 'સ્વ'ની ઝાંખી (ઓળખ હોય તો ઘણું જ) થવી જોઈએ અને એ ઝાંખીને રસપ્રદ રીતે તેમજ નિર્ભીકપણે આલેખવાની ત્રેવડ હોવી જોઈએ. 'સ્વ'ને આંબવા ન દેતી, આંતરિક પરિસ્થિતિ સાથેનો આત્મકથાકારનો મુકાબલો એ સાહિત્યિક આત્મકથાનો રસિક પ્રદેશ છે. આવી આત્મકથા વિરલ અને જવલ્લે જ જોવા મળે. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ કહ્યું છે કે, "આત્મકથા લખવા માટે સોએ સો ટકા સચ્ચાઈ જોઈએ. ૯૯.૯ ટકા પણ નહીં..." આવા માપદંડથી હું 'ઉઠાઉગીર' ને વાંચું તો તેમાં 'સ્વકથા' ને મુકાબલે સ્મૃતિકથા અને સમાજકથાના તાંતણાઓ છવાઈ રહે છે. તેથી 'ઉઠાઉગીર' મને 'આત્મકથાના નિમિત્તે આલેખાતી સમાજકથા' વિશેષ લાગી

છે." (મહેતા ભરત,સંદર્ભસંકેત,પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,બીજી આવૃત્તિ,૨૦૧૬,પૃ.૧૪૮) નરવો જીવન અનુભવ આત્મકથાની મહત્ત્વની સામગ્રી છે, એને નકારી શકાય નહીં, પરંતુ કેવળ જીવનના અનુભવનો નિચોડ આપી દેવા માત્રથી સાહિત્યિક આત્મકથા બનતી નથી, અને જો એવું થાય તો એ કેવળ અહેવાલ કે ઇતિહાસ બને આત્મકથા નહીં. આત્મકથામાં તો આત્મકથાકારનો આંતયબાહ્ય સંઘર્ષ, માનસિક ગડમથલ, ભીતરી સંવેદના અને સંબંધોની સંકુલતાનું સબળ આલેખન અનિવાર્ય છે. ભરત મહેતા કહે છે તેમ 'ઉઠાઉગીર' આત્મકથાની જેમ મોટાભાગની આત્મકથાઓ આંતર આત્મકથાને બદલે સમાજકથા વિશેષ છે. જેમાં 'અક્કરમાશી', 'અગનપથ', 'જીવન હમારા', 'જૂઠન', 'મુર્દહિયા' જેવી આત્મકથાઓ અપવાદરૂપ ગણી શકાય. આ આત્મકથાઓમાં 'અમે' એટલેકે સમાજની સાથોસાથ 'હું'નો સંઘર્ષ, આંતરસંઘર્ષ તીવ્રતાથી આલેખાયો છે.

દલિત આત્મકથાઓમાં તળ ભાષાનો પ્રયોગ થયો છે. તમામ આત્મકથાઓમાં આત્મકથાકારની પોતાની એટલેકે સ્થળગત અને જાતિગત ભાષાનો વિનિયોગ થયો છે, આ ભાષા જ ભોગવેલા દર્દને વાચા આપવા માટે ઉપકારક બની છે. મોટાભાગની આત્મકથાઓમાં વર્ણવ્યવસ્થા સામેનો અક્રોશ વ્યક્ત થયો છે, આ આક્રોશ તત્સમ ભાષા કરતા તળપદી ભાષામાં જ વ્યક્ત થયો હોવાથી અસરકારક અને સ્વાભાવિક લાગે છે ને તેથી દલિત પરિવેશ પણ રચાયો છે. તળશબ્દો ઉપરાંત કહેવત અને રૂઢિપ્રયોગોનો પણ અસરકારક ઉપયોગ થયો છે. કેટલાક આત્મકથાકારોએ વ્યંગ્યાત્મક ભાષા પ્રયોગ પણ કર્યો છે, પરિણામે જે-તે પ્રસંગ પ્રભાવક અસર પાડે છે. દા.ત.લક્ષ્મણ ગાયકવાડની 'ઉઠાઉગીર' આત્મકથાનો એક પ્રસંગ- પંઢરપુરમાં એક વાર ચોરી કરવાની તક ન મળી ત્યારે ન્હાતા માણસો પાસે જઈને ચંદ્રભાગામાં રેલ આવી તેવી અફવા જમાતવાળાએ ફેલાવી દીધી તેથી સારો માલ મળ્યો ત્યારે આત્મકથાકાર નોંધે છે, "અમને પાંડુરંગ ફળ્યો." વ્યંગ્યાત્મક ભાષાનો પ્રયોગ મુખ્યત્વે 'મુર્દહિયા', 'અક્કરમાશી', 'જૂઠન', 'છાગ્યારુક્ખ', 'ગવરમેંટ બ્રાહ્મણ', 'ગાંમગલી' જેવી આત્મકથાઓમાં વિશેષ જોવા મળે છે. આત્મકથાકારની આત્મશ્લાઘાની અનુભૂતિ પણ ઘણી બધી આત્મકથાઓમાં થાય છે! આત્મકથાકારે આત્મસ્તુતિ, અહંકારથી બચવું જોઈએ. ઉ.દા. 'ઉઠાઉગીર' આત્મકથામાં રાજકારણના આલેખનમાં આત્મકથાકારની આત્મશ્લાઘા પ્રગટતી જોવા મળે છે.

મોટાભાગની આત્મકથાઓની મર્યાદા વસ્તુ સંકલનની છે, પ્રસંગોનું પુનરાવર્તન થયું છે. સપાટ ભાષા પ્રયોજાઈ છે, આથી મોટાભાગની આત્મકથાઓ બયાન બની રહે છે એ હકીકત છે. દા.ત. 'મેરા સફર મેરી મંઝિલ' આત્મકથા તિથિઓના વિવરણના ભરમારને કારણે સંસ્મરણાત્મક વધારે લાગે છે. 'જીવન સંઘર્ષ : એક આદર્શ ક્રાન્તિકથા' (ડાહ્યાભાઈ દિનબંધુ) અહેવાલ લેખન જ લાગે, વાક્ય રચના પણ ક્લિષ્ટ છે. અસંખ્ય જોડણી ભૂલ અને પ્રસંગોનું પુનરાવર્તન છે. પ્ર.ઈ.સોનકાંબળેની 'સ્મૃતિની પાંખે', ચાર ભાગમાં વિભાજિત પી.કે.વાલેરાની આત્મકથા 'થોરનું ફૂલ'માં પણ પ્રસંગોનું પુનરાવર્તન વાચકને અવશ્ય કઠે. એજ રીતે ત્રણ ભાગમાં વિભાજિત નવેન્દુ મહર્ષિની આત્મકથામાં પુનરાવર્તન પામતી હકીકતોને કારણે કલાત્મક ઓછી ને બયાન વિશેષ બને છે. મોટાભાગની દલિત સ્ત્રી લેખિકાઓની આત્મકથાઓ જે દલિત પુરુષ લેખકો ચૂકી ગયા છે તે પિતૃસત્તાક સમાજવ્યવસ્થા સામે અવાજ ઉઠાવે છે, પુરુષપ્રધાન સમાજના તીવ્ર ન્હોરનો અનુભવ કરાવે છે પણ આ આત્મકથાઓ દલિત નારીનું નિર્મમ બયાન જ બની રહે છે! જ્યા પાત્રોની સંવેદના, સંબંધો સંકુલતાથી અને સૂક્ષ્મતાથી આલેખાયા છે ત્યાં આત્મકથા વિશેષ સાહિત્યિકતા ધારણ કરી શકી છે, ઉ.દા. કિશોર શાંતાબાઈ કાળેની 'છોરા કોલહાટી કા', ઉત્તમ કાંબળેની 'અગનપથ', ઓમપ્રકાશ વાલ્મીકિની 'જૂઠન', બલબીર માધોપુરીની 'છાંગ્યારુક્ખ'. કેટલીક આત્મકથાઓ નિજી સંસ્મરણો બનીને રહી જાય છે, જેનો સમાજ પર કોઈ હકારાત્મક પ્રભાવ પડતો નથી! ઉ.દા. 'મેરી પત્ની ઔર ભેડિયા', 'સંતપ્ત', આ બેઉ આત્મકથા પતિ-પત્નીના આંતરિક સંબંધો પર વિશેષ કેન્દ્રિત છે. મોટા ભાગના આત્મકથાકારોના બાળપણનું સચોટ અને વેધક આલેખન થયેલ જોવા મળે છે, પરંતુ તેમના વર્તમાન હકીકતોમાં વેધકતા જોવા મળતી નથી!

વિશેષ કરીને આરંભકાળની મરાઠી દલિત આત્મકથાઓમાં (ઉપરા, ઉઠાઉગીર, અક્કરમાશી, જીવન હમારા) વિદ્રોહનો તીવ્ર સૂર સંભળાય છે જ્યારે સાંપ્રત સમયની મોટાભાગની મરાઠી, ગુજરાતી અને હિન્દી આત્મકથાઓનો સૂર કોમળ છે. કેટલીક આત્મકથાઓમાં દલિત સંદર્ભ અવગળાયેલો છે?! જેમકે બેબી હાલદારની 'આલો-આંધારિ', બચિંત કૌરની 'પગડંડિયાં', ભાલચંદ્ર મુણગેકરની 'મી અસા ઘડલો', નરેન્દ્ર જાધવની 'અમારો બાપ અને અમે' અને લ.સિ.જાધવની 'દાહ'. 'આલો-આંધારિ' અને 'પગડંડિયાં' માં પિતૃસત્તાક સમાજથી પીડિત લેખિકાઓની વ્યથાકથા છે, પણ દલિત હોવાને કારણે વેઠવાનું આવ્યું હોય એવું નથી!! કોંકણ પ્રદેશના મુળગે ગામના ભાલચંદ્ર મુણગેકરને પણ શાળાના શિક્ષણ દરમિયાન કે ગામમાં દલિત હોવાને કારણે ક્યારેય વેઠવાનું આવ્યું નથી!? તેઓ દરેક શિક્ષકના વહાલા રહ્યા છે! હા, અલગ કપ રાખનાર હોટલવાળા સામે તેના પિતાએ જે સંઘર્ષ કર્યો તેનો ઉલ્લેખ છે પરંતુ આત્મકથાકારને જાતિગત સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હોય એવો ઉલ્લેખ જોવા મળતો નથી?! 'અમારો બાપ અને અમે' આત્મકથા સંદર્ભે ભરત મહેતાનું નિરીક્ષણ ઉચિત છે, તેમણે લખ્યું છે કે, "દલિત આત્મકથાના તરુણ લેખકોએ જાતિદ્વેષના રાતા ટશિયા ઉપસાવતી જે કથાઓ આપી છે તેનાથી આ આત્મકથા વેગળી રહી જાય છે. તેથી જ દૈન્ય, દારિદ્ર, અવહેલનાની વિકરાળ પરિસ્થિતિમાંથી 'હું' પસાર થયો તેનું બળબળતું બયાન અહીં ગેરહાજર છે. ભલે બાપની પ્રેરણાથી પ્રતિભાશાળી પુત્રો ઉચ્ચાસને બિરાજ્યા પણ એમનાં અસંખ્ય ભાઈભાંડુ પેલી વિકરાળ પરિસ્થિતિમાં ફસાયેલાં છે. એવી વ્યવસ્થા – સામેનો રોષ અહીં પ્રગટ થતો નથી. હું એમ જરાય માનતો નથી કે પરિસ્થિતિ બદલાઈ નથી. આ આત્મકથા વાંચતા તો એવું થાય કે એ બધું નામશેષ થઈ ગયું છે. ભૂતકાળને ભૂલી જવા માગતું આ આત્મકથન છે....ગમતીલા દાદાની, પરાક્રમી પુત્રોની આ પરિવારકથાની સ્મરણમાધુરી રસપ્રદ અચૂક છે પણ દલિત આત્મકથા તરીકે પ્રશ્નાર્થ હેઠળ જ." (મહેતા ભરત, સંદર્ભસંકેત,પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ,સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ,૨૦૧૬,પૃ.૧૭૪-૧૭૫)

સામાન્ય રીતે દલિત સાહિત્ય એટલે દલિતોની પીડાનું સાહિત્ય એવી એક સમજ પ્રવર્તે છે પણ હકીકતે તો દલિત પણ માણસ છે એટલે મનુષ્ય તરીકે જન્મથી મૃત્યુ સુધીના સુખદુઃખ એમના જીવન સાથે વણાયેલા હોય એ સ્વાભાવિક છે. મોટા ભાગની દલિત આત્મકથાઓમાં દલિત સમાજની આનંદ ક્ષણો, હાસ્ય જોવા મળતું નથી! પરંતુ દા.ત. નરેન્દ્ર જાધવની 'અમારો બાપ અને અમે', બેબી કાંબલેની 'જીવન હમારા', ભાલચંદ્ર મુણગેકરની 'મી અસા ઘડલો', તુલસી રામની 'મુર્દહિયા' જેવી આત્મથાઓમાં અભાવો વચ્ચે આનંદ, ઉત્સવ મનાવતો સમાજ જોવા મળે છે, જે સહજ છે.

દલિત આત્મકથા લેખન પાછળનો એક ચોક્કસ હેતુ રહેલો છે. આ આત્મકથાઓમાં કયાંક અસહ્ય પીડા, યાતના છે, આક્રોશ છે, પોતાના અધિકારો અને અસ્મિતા પ્રત્યે જાગૃતિ છે, તો વળી ક્યાંક કશુક ન કરી શક્યાની અસહાયતા અને વિવશતા પણ છે. તો ક્યાંક ક્યાંક પશ્ચાતાપ છે, ગ્લાની છે, રંજ છે, ક્યાંક અંધશ્રદ્ધામાં સબળતો સમાજ છે તો ક્યાંક તેનો નકાર પણ છે. તો વળી ક્યાંક આંતરદ્વંદ્વ પણ નિરૂપણ પામ્યો છે. તો ક્યાંક મનુષ્યને માત્ર મનુષ્ય તરીકે જોવાની તીવ્ર ઝંખના પણ છે. ડો. કિશોર શાન્તાબાઈ કાળેએ પોતાની આત્મકથા લખવાનો મૂળ આશય જણાવ્યો છે કે - ''यह पुस्तक लिखने के पीछे मेरा एक मात्र उद्देश्य यही है कि मेरा समाज जाग उठे।'' લક્ષ્મણ ગાયકવાડે તેમની 'ઉઠાઉગીર' આત્મકથાના 'મનોગત' માં લખ્યું છે કે, "એમના સમાજને 'શિક્ષણ મેળવવા તથા અન્યાય વિરુદ્ધ સંગઠિત થવા' તથા 'પ્રસ્થાપિતો પોતાના પૂર્વગ્રહો બાજુએ મુકીને અમારા વિશે નવેસરથી વિચારે ' એવો હેતુ છે. મોટાભાગના દલિત આત્મકથાકારોનો મુખ્ય હેતુ તો એ છે કે લેખકોનો ભૂતકાળ ભવિષ્યને સુંદર બનાવવાની ચાવી બની શકે. આવનાર પેઢીઓને પોતાના વડવાઓની બેહાલીની જાણ થાય અને સમાજ જાગૃત બને. આવો ઇતિહાસ ફરી ન લખવો પડે અને બીજી તરફ આ રચનાઓ વાંચીને શોષકોને એ Guilt નો અનુભવ

થાય, પોતે જાણ્યે-અજાણ્યે દલિતો સાથે, વંચિતો સાથે કેવો પશુવત વ્યવહાર કર્યો છે. આવો અપરાધબોધ થાય અને પીડ઼િત સમુદાય પ્રત્યે સમસંવેદનશીલતા અનુભવે. દલિતોના પણ તડા છે! દલિત સમાજમાં પણ પિતૃસ્તાક સમાજવ્યવસ્થા હયાત છે માટે આ સંદર્ભે દલિત સમાજને પણ ચિંતન કરવા પ્રેરે છે. આમ આ આત્મકથાઓ દલિત જીવનની ઐતિહાસિક તાસિર, દુઃખદર્દ-યાતના, આશા-અરમાનોને તો વ્યક્ત કરે જ છે, સાથો સાથ માનવતાના નિર્માણની પણ વાત કરે છે. લોકશાહી સમાજના નાગરિકો તરીકે સમાનતા, બંધુત્વના ભાવો ખીલવવા, સ્વસ્થ-નિર્મળ સમાજ નિર્માણ કરવાનો તેમનો મુખ્ય આશય છે. પટણા યુનિવર્સિટીમાં તા. ૨૭,૨૮ નવેમ્બર, ૨૦૧૦ના રોજ યોજાઈ ગયેલાં ભારતીય દલિત સાહિત્ય'ના પરિસંવાદમાં લક્ષ્મણ ગાયકવાડે કહ્યું હતું કે, ''દલિત સાહિત્યનો ઉદ્દેશ સમાજમાં વ્યાપેલાં ભેદભાવને નાબૂદ કરી વર્ણવિહીની સમાજની સ્થાપના કરવાનો છે.'' તેમજ આ આત્મકથાકારોનો જીવનસંઘર્ષ આપણને સ્વતંત્રતા, સમાનતા, લોકશાહી, માનવતાવાદ અને સમાજવાદ જેવા આદર્શો વિશે પુનઃ વિચારવા પ્રેરે છે. આપણી સામાજિક સંરચનાની ચકાસણી કરવા પ્રેરે છે. આ ઉપરાંત અભાવો વચ્ચે જીવતા સમાજના કોઈપણ વ્યક્તિ માટે આ આત્મકથાકારોનો સંઘર્ષ પ્રેરણા પૂરી પાડનાર બની રહેશે.

દલિત જીવનની સમૃદ્ધિની સાથે સાહિત્યિક ગુણવત્તાનો સુમેળ સાધતી હોય એવી આત્મકથાઓ ઝાઝી મળતી નથી! મનુષ્ય જીવનમાં રહેલી સંકુલતાઓને અને લેખકના સ્વ સંઘર્ષને વેધકતાથી આલેખતી આત્મકથાઓ નહિવત છે! હા, આરંભમાં પ્રકાશકો અને વિવેચકો દલિત આત્મકથાને નવલકથા તરીકે જ સ્વીકારતા હતા તે માનસિકતા આજે બદલાઈ છે અને વિશેષ કરીને મરાઠી દલિત આત્મકથાએ કેવળ મરાઠી સાહિત્યમાં જ નહીં પરંતુ સમગ્ર ભારતમાં પોતીકી ઓળખ ઊભી કરી છે એ હકીકત સ્વીકારવી રહી. ભારતીય દલિત આત્મકથાઓમાં દલિત જીવનના અનુભવોનો આલેખ ઓછો કલાત્મક અને ઝાઝો દસ્તાવેજી છે છતાં પણ આ દલિત આત્મકથાઓનું સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક મૂલ્ય તો છે જ. કારણ કે આ દલિત આત્મકથાઓ નિમિત્તે વર્ષોથી હાંસિયામાં રહેલો દલિત, વંચિત સમાજ એની પૂરી માંસલતા સાથે પ્રત્યક્ષ થાય છે. આમ, આ દલિત આત્મકથાઓ દ્વારા ભારતીય દલિત સમાજની છબિ તો મળે જ છે, સાથોસાથ દલિતોનો પ્રામાણિક ઇતિહાસ પણ સાંપડે છે. દલિત વર્ગ પર થયેલા અત્યાચારોને, દલિતો-વંચિતોની સંસ્કૃતિને અને યોગદાનને સ્થાપિત ઇતિહાસે બરાબર ધ્યાનમાં લીધો નથી તેથી દલિત સર્જક પોતાની રચના દ્વારા એ ઇતિહાસને યથાતથ રૂપે બહાર લાવવા મથે છે. આમ તો કોઈપણ આત્મકથા પોતાના સમયનો દસ્તાવેજ બનવાની ક્ષમતા ધરાવતી હોય છે. રાજેશ પાસવાને નોંધ્યું છે કે ''दलित आत्मकथाएं दलित इतिहास की कमी को पूरा करती है । एवं इतिहास निर्माण में अपनी भूमिका निरुपित करती है। वस्तुत: एक अच्छी आत्मकथा में एक व्यक्ति परिवर्तन एवं उसकी प्रगति के लिए संघर्ष के साथ उस समय का इतिहास भी जिन्दा रहता है। इसलिए दलित आत्मकथाएं उन शिलालेखों की तरह है जिनके तथ्यों पर दलित इतिहास की नींव खडी होगी। चूंकि ये अपने समय मैं अपने लोगों के बीच में, स्वयं लेखक द्वारा लिखी गई है इसलिए उनकी प्रामाणिकता किसी शिलालेख से कम नहीं है। (हंस, अगस्त, 2004, पृ.106) ટૂંકમાં ભારતીય દલિત આત્મકથાઓ નિમિત્તે ભારતની વિવિધ દલિત, વંચિત જાતિઓનો સામાજિક, સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ સાંપડે છે.

વર્ષોથી હાસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલ દલિત જગત સાહિત્યમાં આવવાથી ભારતીય સાહિત્ય ચોક્કસ સમૃદ્ધ થયું છે, ભવિષ્યમાં દલિત આત્મકથાઓ વધારે લખાય એ મારી દષ્ટિએ ઉચિત નથી, પરંતુ આશા તો એવી રાખવાની થાય કે વૈશ્વિકીકરણના આ યુગમાં સમાનતા, બંધુત્વ અને સ્વતંત્રતાનો જયઘોષ થાય અને આપણે મનુષ્ય દ્વારા મનુષ્યાના શોષણનો જ અંત લાવીએ, જેથી ભવિષ્યમાં કોઈએ દલિત સાહિત્ય લખવું ન પડે.

આ રીતે સાહિત્યના અભ્યાસી તરીકે મને એક અંધારામાં રહી ગયેલા વિષયને પ્રકાશમાં લાવવાનું નિમિત્ત આ આત્મકથાઓમાંથી પસાર થતાં મળ્યું અને એ દ્વારા આપણે ત્યાં ચાલતા દલિતવાદી, દલિત નારીવાદી સિદ્ધાંતની ભૂમિકા વધુ વ્યાપક બને તેવી અપેક્ષા સાથે વિરમું છું.

IV. Bibliography

સંદર્ભિત દલિત આત્મકથા સૂચિ :

- **मराठी दलित आत्मकथा**

१.अक्करमाशी, शरणकुमार लिंबाले, अनुवाद, सूर्यनारायण रणशुभे, ग्रंथ अकादमी, नई दिल्ली, १९९७, मू. १२५

२.अगनपथ, उत्तम कांबले, अनुवाद, संजय नवले, वाग्देवी प्रकाशन, बीकानेर, २००९, मू. २००

३.अछूत, दया पवार, अनुवाद, सुरेन्द्र दोशी 'निशिगंध', गुजरात दलित साहित्य अकादमी, २००३, मू. १२५

४.अमारो बाप अने अमे, नरेन्द्र जाधव, अनुवाद, किशोर गौड, गंगाबा परिवार प्रकाशन, अमदावाद, २००२, मू. १५०

५.अंत:स्फोट, कुमुद पावडे, आनंद प्रकाशन, औरंगाबाद, १९८१, मू. १००

६.आयदान, ऊर्मिला पवार, अनुवाद, वाणी प्रकाशन, नई दिल्ली,२००३

७.उठाउगीर, लक्ष्मण गायकवाड, अनुवाद, रवीन्द्र पारेख, साहित्य अकादमी, दिल्ली, २००५, मू. ८०

८.उपरा, लक्ष्मण माने, अनुवाद, संजय श्रीपाद भावे, साहित्य अकादमी, दिल्ली, २००३, मू. ९०

९.काट्यावरची पोट,उत्तम बंडू तुपे,१९८१

१०.कोंडाल,तुषार भाग्यवंत,१९८६

११.ख्रिस्ती महार,बालासाहेब गायकवाड,१९९०

१२.गावकी,रुस्तुम आचलखांब,१९८३

१३.छोरा कोल्हाटीका,किशोर शांताबाई काले,राधाकृष्ण प्रकाशन,दिल्ली,१९९४

१४.जातीला जात वैरी,ना.म.शिंदे,१९९०

१५.जीवन हमारा, बेबी कांबले, अनुवाद : ललिता अस्थाना, किताबघर, नई दिल्ली, २०११, मू. १२०

१६.झला,ल.स.रोकडे,१९८६

१७.डेराडंगर, दादासाहब मोरे, अनुवाद, अर्जुन चव्हाण, राधाकृष्ण प्रकाशन,.-१७, जगतपुरी, दिल्ली, २००१, मू. २२५

१८.ढोर,भगवान ईगले,१९९९

१९.तराल – अन्तराल, शंकरराव खरात, अनुवाद, डा़. केशव प्रथमवीर, नेशनल पब्लिशिंग हाउस, नई दिल्ली, मू. ७०

२०.तांडा,आत्मराम राठोड,१९९०

२१.तीन दगडाची चूल,विमल मोरे,

२२.दाह,ल.सि.जाधव,हिन्दी अनुवाद,सुनीता डागा,अंतिका प्रकाशन,गाजियाबाद,२०१६

२३.दिलना दरवाजे दस्तक, डा़. बाबासाहेब आंबेडकरनां आत्मकथनात्मक लखाणो, डा़. बाबासाहेब आंबेडकर, अनुवाद, उर्वीश कोठारी, चंदु महेरिया, दलित अधिकार, २०११, मू. २०

२४.धुलपाटी,श्रीरंग तलवारे,१९८५

२५.पोतराज,पार्थ पोलके,अनुवाद,गनन चौहाण,राधाकृष्ण प्रकाशन,२०१२,मू.३००

२६.फांजर,नानासाहेब झोगडे,१९८२

२७.बिनपटाची चौकट,ईन्दुमती जोधले,१९९७

२८.बिन्हाड,अशोक पवार,दिलीपराज प्रकाशन,पूने,२००१

२९.भूले बिसरे दिन,अरुण खोरे,हिन्दी अनुवाद, दामोदर खडशे,राधाकृष्ण प्रकाशन,२००१

३०.नरक सफाई, अरुण ठाकुर, अनुवाद, महम्मद खडसे, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, १९९६, मू. १००

३१.नाजा, शांताबाई कांबले, दानिश बुक्स, दिल्ली, २००९, मू. १००

३२.बेरड, भीमराव गस्ती, अनुवाद, गुलाबराव हाडे, चन्द्रलोक प्रकाशन, २००५, मू. ६०६

३३.भूले – बिसरे दिन, अरुण खोरे, अनुवाद, दामोदर खडसे, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, २००१, मू. १२५

३४.मरणकणा,जनाबाई गिरहे,१९९३

३५.मरणकणा,द.शि.सवांखंडे,१९९३

३६.मला उदध्वस्त व्हायचंय,मलिका अमरशेख,१९९४

३७.माज्या जल्माची चित्तरकथा,शान्ताबाई कांबले, हिन्दी अनुवाद,नाजा,रजनी तिलक,दानिश बुक्स,दिल्ली,१९८६

३८.मिटलेली कवांड, मुक्ता सर्वगौड, चेतश्री प्रकाशन, अमलनेर, १९८२, मू. १२०

३९.मी असा घडलो,भालचंद्र मुणगेकर,हिन्दी अनुवाद,मेरी हकीकत,राधाकृष्ण प्रकाशन,२०१०

४०.मुक्काम पोस्ट देवाचे गोठणे, माधव कोंडविलकर, मेजेस्टिक बुक स्टोल, मुंबई, १९७९

४१.मैं तो ठहरा हमाल, आप्पा कोरपे, अनुवाद, लीला बान्दिवडेकर, भारतीय ज्ञानपीठ, नई दिल्ली, २०००, मू. ८५

४२.रात्रा दिन आम्हां,शांताबाई दाणी,हिन्दी अनुवाद,धूप छाव,रजनी तिलक,उषा अंभोरे,

४३.रामनगरी, रामनगरकर, अनुवाद, दामोदर खडसे, राधाकृष्ण प्रकाशन, दिल्ली, १९७७, मू. ५०

४४.स्मृतिनी पांखे, प्रा. प्र.ई. सोनकांबळे, अनुवाद, मूऴभाई वी. खुमार, नवभारत साहित्य मंदिर, अमदावाद, १९९४, मू. ५०

४५.हम भी जिन्दा है, अनिल अवयट, अनुवाद, प्रकाश भातम्ब्रेकर, गौतम बुक सेन्टर, मू. ८०

- **हिन्दी दलित आत्मकथा**

१.अपनी जमी अपना आसमां,ईशा ज्ञानदीप,दिल्ली,२०१७,मू.३५०

२.अपने – अपने पिंजरे, भाग – १, मोहनदास नैमिशराय, वाणी प्रकाशन, २१–ए, दरियागंज, नई दिल्ली– २,

संस्करण : १९९५, मू. ६०

३.अपने – अपने पिंजरे, भाग – २,मोहनदास नैमिशराय, वाणी प्रकाशन, २१-ए, दरियागंज, नई दिल्ली- २,संस्करण ,२०००,मू. ६०

४.इंसान से ईश्वर तक,भाग एक,नवेन्दु महर्षि,मेधा बुक्स,शाहदरा,दिल्ली,२००६,मू..१२५

५.एक भंगी कुलपति की अनकही कहानी,प्रो.श्यामलाल,युनिवर्सिटी बुक हाउस,जयपुर,२००४,मू.४९५

६.गोबरहा, विश्वनाथ राम,अंतिका प्रकाशन,गाजियाबाद,उ.प्र.२०१६,मू.४६५

७.घुटन, डॉ. रमाशंकर आर्य, शिल्पायन प्रकाशन, झोन नं. १, वेस्ट गोरख पार्क, शाहदरा, दिल्ली-२, संस्करण- २००५, मू. १५०

८.जूठन, ओमप्रकाश वाल्मीकी, राधाकृष्ण प्रा. ली. अंसारी मार्ग, दरियागंज, नई दिल्ली, प्र.संस्करण १९९७, मू. १२५

९.जूठन,भाग-२,ओमप्रकाश वाल्मीकि, राधाकृष्ण प्रा. ली. अंसारी मार्ग, दरियागंज, नई दिल्ली, प्र.संस्करण २०१५, मू. ३००

१०.झोंपडी से राजभवन, डॉ. माता प्रसाद, नमन प्रकाशन, ४३७८/५-बी, अंसारी रोड, दरियागंज, नई दिल्ली, प्र.संस्करण २००४, मू. ४५०

११.टुकड़ा-टुकड़ा जीवन,कावेरी,ईशा ज्ञानदीप,दिल्ली,२०१७,मू.३९५

१२.तिरस्कार, के. नाथ, बौद्ध उपासक संघ साहित्य प्रकाशन, टी-२/२२४, शास्त्रीनगर, कानपुर, प्र.संस्करण १९९९, मू. ३०

१३.तिरस्कृत, सूरजपाल चौहान, अनुभव प्रकाशन, ई-२८, साहिबाबाद, गाजियाबाद,२००२, मू. ७५

१४.दोहरा अभिशाप, कौसल्या बैसंत्री, परमेश्वरी प्रकाशन, बी-१०९, प्रीत विहार, दिल्ली,संस्करण १९९९, मू. ८०

१५.नागफनी, रुपनारायण सोनकर, शिल्पायन, १०२९५, लेन नं-१, वैस्ट गोरखपुर, शाहदरा, दिल्ली-३२, प्र.संस्करण २०११, मू. २००

१६.मणिकर्णिका,तुलसीराम, राजकमल प्रकाशन, दरियागंज, नई दिल्ली-२, संस्करण-२०१४, मू. १५०

१७.मुर्दहिया, डॉ. तुलसीदास, राजकमल प्रकाशन, दरियागंज, नई दिल्ली-२, संस्करण-२०१०, मू. ३००

१८.मेरे जीवन के अनुभव,संतराम बी.ए.सम्यक प्रकाशन,दिल्ली,१९६३

१९.मेरा बचपन मेरे कंधो पर, श्योराज सिंह 'बेचैन', वाणी प्रकाशन, २१-अे, दरियागंज, नई दिल्ली-२, संस्करण २००९, मू. ४३९

२०.मेरा सफर मेरी मंजिल, डॉ. डी. आर. जाटव, समता साहित्य सदन, जयपुर, प्र.संस्करण २०००, मू. १२०

२१.मेरी पत्नी और भेडिया, डॉ. धर्मवीर, वाणी प्रकाशन, २१-ए, दरियागंज, नई दिल्ली-२, संस्करण २००९, मू. १५००

२२.मेरे मन की बाईबिल,भाग-२, नवेन्दु महर्षि,मेधा बुक्स,शाहदरा,दिल्ली,२००७,मू.२००

२३.मैं भंगी हूं,भगवान दास,गौतम बुक सेन्टर,दिल्ली,१९८१

२४.रुकी हुई रोशनी,प्रखर प्रकाशन,शाहदरा,दिल्ली,२०११,मू.२००

२५.शिकंजे का दर्द,सुशीला टाकभौरे,वाणी प्रकाशन,दिल्ली,२०११,मू.४९५

२६.संतप्त, सूरजपाल चौहाण, वाणी प्रकाशन, २१-ए, दरियागंज, नई दिल्ली-२, संस्करण २००६, मू. २००

- **ગુજરાતી દલિત આત્મકથા**

૧.આત્મકથા, લલિત પરમાર,૧૯૯૭

૨.જીવન સંઘર્ષ : એક આદર્શ ક્રાન્તિકથા, ડાહ્યાભાઈ ૨. દિનબંધુ, બૌધિસતા પ્રકાશન, પ્ર.આ. ૨૦૦૧

૩.થોરનું ફૂલ-૧, પી.કે.વાલેરા, ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૨૦૦૭

૪.થોરનું ફૂલ-૨, પી.કે.વાલેરા, ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૨૦૦૭

૫.થોરનું ફૂલ-૩, પી.કે.વાલેરા, ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૨૦૦

૬.થોરનું ફૂલ-૪, પી.કે.વાલેરા, ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ, ૨૦૦

૭.પૂર્ણસત્ય, બી. કેશરશિવમ્, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પ્ર.આ.૨૦૦૨

૮.બજતા જાયે એકતારા, વિઠ્ઠલરાય શ્રીમાળી, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ, પ્ર.આ. ૨૦૦૯

૯.વડફળિયુ,મણિલાલ રાનવેરિયા,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,૨૦૧૫

- **પંજાબી દલિત આત્મકથા**

૧.ગૈર હાજિર આદમી, પ્રેમ ગોરખી, હરિ આનંદ પ્રકાશન, દિલ્લી, ૧૯૯૪, મૂ. ૪૦૦

૨.છાંગ્યા-રુક્ખ, બલબીર માધોપુરી,હિન્દી અનુવાદ,સુભાષ નીરવ,વાણી પ્રકાશન ૨૦૦૭, મૂ. ૩૦૦

૩.દાસ્તાન, લાલ સિંહ ‘દિલ’, ચેતના પ્રકાશન, લુધિયાણા, ૧૯૯૮, મૂ. ૨૫૦

૪.પગડંડિયાં, બચિંત કૌર, નેશનલ પબ્લિશિંગ હાઉસ, નઈ દિલ્લી, ૧૯૯૬, મૂ. ૭૦

- **બંગાળી દલિત આત્મકથા**

૧.આલો - આંધારી, બેબી હાલદાર, રોશનભાઈ પ્રકાશન, કાંચરાપાડા, પ. બંગાળ, ૨૦૦૨

- **તમિલ દલિત આત્મકથા**

૧.કરુક્કુ, બામા, અનુવાદ, લસ્મી હોલ્મસ્ટ્રામ, મૈકમિલન ઇન્ડિયા લીમીટેડ,૨૦૦૦

૨.વિરમ્મા, વિરમ્મા : લાઈફ ઓફ દલિત, અંગ્રેજી અનુવાદ,જોસીઆ,ઓરીએન્ટ બ્લેક સ્વાન

- **કન્નડ દલિત આત્મકથા**

૧.ઉરુકેરી,સિદ્ધલિંગય્યા,૧૯૯૬

૨.ગવરમેન્ટ બ્રાહ્મણ,અરવિંદ માલગત્તિ,હિન્દી અનુવાદ,ટી.વી.કટ્ટીમની,શ્રીધર હેગડે,સ્વરાજ પ્રકાશન,દિલ્હી,૨૦૧૫

૩.મણેગાર,તુંબાડી રામય્યા,૧૯૯૯

- **અંગ્રેજી દલિત આત્મકથા**

૧.અનટોલ્ડ સ્ટોરી ઓફ અ ભંગી વાઈસચાન્સલર,પ્રોશ્યામલાલ,યુનિવર્સિટી બુક હાઉસ,૨૦૦૪

૨.આઈ વોજ એન આઉટ કાસ્ટ ઇન્ડિયન,હજારી,૧૯૫૧

સામયિક લેખ સૂચિ

- **हिन्दी सामयिक लेख सूचि**

१.अक्करमाशी : गुलाब हाडे,भारतीय दलित साहित्य : परिप्रेक्ष्य,अनुवाद,एळन,पृ.४०७-४४१

२.अक्करमाशी : समाजशास्त्रीय अध्ययन,सुभाष चंद,युध्धरत आम आदमी,जुलाई-सितंबर,२०१२,पृ.९१-१०१

३.अक्करमाशी पर कुछ विचार,भालचन्द्र नेमाडे,अनुवाद,निशिकांत ठकार,अपेक्षा,अक्तूबर-दिसंबर,२००३,पृ.१७-१९

४.अनुकूलन के प्रतिरोध मे ज्रागत व्यक्तित्व ,बामा की आत्मकथा : करुक्कु,बजरंग बिहारी तिवारी,कथादेश,नवम्बर,२००४,पृ.५९-६२

५.अपने-अपने पिंजरे में सामाजिकता, चौहान हेतल, हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली,पृ.३६६

६.आत्मकथा के बहाने अस्मिता पर निशाना : मुर्दहिया,डा.जय कौशल, अपेक्षा,जुलाई-दिसंबर,२०११,पृ.६१-६७

७.आत्मकथा ही क्यों ? ,दलित साहित्य की भूमिका

८.अगनपथ,दलित वार्षिकी,२०१३

९.अस्पृश्यता के दंश,डो.विमल थोरात,ओमप्रकाश वाल्मीकि : जूठन दूसरा खंड,राधाकृष्ण प्रकाशन,२०१५,मू.३००,पृ.५-११

१०.आलो-आंधारी : कथा बेबी हालदार की,रामदेव शुक्ल,वागर्थ,नवम्बर,२००३,पृ.१११-११६

११.उत्पीडक ग्रंथि को समझने की कोशिश,बजरंग विहारी तिवारी,(प.द.सा.),कथादेश,दिसंन्बर,२००४,पृ.७१-७२

१२.एक भंगी वाइसचांसलर की अनकही कहानी,ए.के.विश्वास,अनुवाद,अकील कैस,युध्धरत आम आदमी,विशेषांक,२००९,पृ.२२४-२२८

१३.कुछ चर्चित,कुछ उपेक्षित आत्मकथाएं,शेखर,बयान,सं.मोहनदाश नैमिशराय,जुलाई,२०११,पृ.११-१२

१४.केरल के दलित साहित्यकार : व्यक्तित्व तथा कृतित्व, मोहनन टी.वी.टी,दलित साहित्य(वार्षिकी),२०१३,पृ. १४०

१५.कौसल्या बैसंत्री : एक लेखिका...एक कार्यकर्ता,रजनी तिलक,बयान,दिसम्बर,२०११,पृ.८-९

१६.चर्चित और उपेक्षित दलित आत्मकथाएं,शेखर,बयान,अगस्त,२०११,पृ.१६-१८

१७.चर्चित और उपेक्षित दलित आत्मकथाएं,शेखर,बयान,सितम्बर,२०११,पृ.१५-१६-४२

१८.चर्चित और उपेक्षित दलित आत्मकथाएं,शेखर,बयान,नवम्बर,२०११,पृ.१७-२०

१९.चर्चित और उपेक्षित दलित आत्मकथाएं,शेखर,बयान,दिसम्बर,२०११,पृ.१७-३२

२०.छड़ी से पीठ लिखा महाकाव्य : जूठन,डो.एन.सिंह,युध्धरत आम आदमी,विशेषांक,२००९,पृ.२०१-२०३

२१.छांग्यारुक्ख : यातना का दस्तावेज,कमलेश्वर,छांग्यारुक्ख,बलबीर माधोपुरी,वाणी प्रकाशन,दिल्ली,अनुवाद,सुभाष नीरव,२००७

२२.छांग्यारुक्ख : सलीके से व्यक्त हुआ संत्रास,डा,श्योराजसिंह बेचैन,वाणी प्रकाशन,दिल्ली,अनुवाद,सुभाष नीरव,२००७

२३.जाति दंश की सुलगती स्मृतिया,सुनील कुमार,दलित साहित्य,(वार्षिकी),२००९-२०१०,पृ.२९१-२९९

२४.जाति भेद के खिलाफ संघर्ष का आहवान है नागफनी,मोहनदास नैमिशराय, नागफनी,नवम्बर-जनवरी,२०१३,पृ.८

२५.जूठन,हेतल चौहान,बयान,अप्रैल,२०१०,पृ.५९

२६.जूठन और तिरस्कृत : दो जीवन दो दृष्टि,गंगा सहाय मीणा,शब्दयोग,पृ.१९-४०

२७.जूठन और दलित विमर्श-मुख्यधारा और दलित साहित्य,ओमप्रकाश, वाल्मीकि,सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ही,प्र.आ.२००९,मू.३००,पृ.१७२-१७८

२८.जूठन में खोई अस्मिता की तलाश, हितेन्द्र पटेल, हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली,पृ.३४३

२९.जूठन में सामाजिक अन्याय,डा.सीताराम सिंह,अपेक्षा,जनवरी-मार्च,२०११,पृ.२८-३७

३०.दक्षिण भारत का प्रथम तमिल दलित स्त्री आत्मकथन : करुक्कु बामा, (तमिलनाडू)डो.शशिकांत सोनवणे-सावन,बयान,फरवरी,२०१५,पृ.११

३१.दलित आत्मकथाओं की जरुरत,राजेश पासवान,हंस,अगस्त,२००४,पृ.१०६

३२.दलित आत्मकथाएं : दर्द के दस्तावेज,चंद्रभान सिंह यादव,हंस,अप्रैल,२०११,पृ.३७-४१

३३.दलित आत्मकथाएं : विशेष संदर्भ-तिरस्कृत,दयाशंकर,पल-प्रतिपल,सितम्बर-दिसम्बर,२००३,पृ.१६२-१९९

३४.दलित आत्मकथा लेखन की परंपरा,बजरंग बिहारी तिवारी,अपेक्षा,जुलाई-सितंबर,२००३,पृ.३०-३९

३५.दलित आत्मकथा जूठन : भोगे हुए यथार्थ का खौफनाक चेहरा, कल्पना गवली,हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली,पृ.३२५

३६.दलित आत्मकथा जूठन : वाघ भावना जे. हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली, पृ.३५४

३७.दलित अपना जीवनानुभव लिख रहे हैं,एस.एस.निरुपम,मैं भी मुंह में जबान रखता हूं,मैनेजर पान्डेय,यश पब्लिकेशन,दिल्ली,२००६,पृ.१४९

३८.दलित अंतर्विरोध बनाम ब्राह्मणवादी मानसिकता तिरस्कृत : डी.एम.वणकर, हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली,पृ.३७१

३९.दलित आत्मकथाए और तिरस्कृत,वणझारा जितेन्द्र, हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली,पृ.३९२

४०.दलित चेतना का बदलता स्वर : जूठन,डा.पुनीता जैन,अप्रैल-सितंबर,२०१५,पृ.४२-४७

४१.दलित जीवन का अन्तर्पाठ,अछूत,मुकेश मानस,दलित साहित्य से बुनियादी सरोकार,आरोही,नई दिल्ली,२०१३

४२.दलित जीवन का दस्तावेज : दलित आत्मकथन,डा.विमल थोरात,दलित साहित्य,२००१,पृ.५५-६४

४३.दलित नारी-संघर्ष की गाथा : आयदान (उर्मिला पवार),डा.गिरीश काशिद,अपेक्षा,अप्रैल-जून,२००४,पृ.८०-८५

४४.दलित नारी और दोहरा अभिशाप,राजेश राठोड, हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली, पृ.३७६

४५.दलित महिलाओं के आत्मकथन,डा.तारा परमार,बयान,अगस्त,२०१०,पृ.१३-१४

४६.दलित महिलाओं के आत्मकथन,अरुणा लोखंडे,जनवरी–फरवरी,१९९७,पृ.१०–१३

४७.दलित साहित्य और स्त्री विमर्श अलग–अलग,प्रेम गोरखी,अपेक्षा,जनवरी–मार्च,२००४,पृ.३७–३९

४८.दोहरा अभिशाप कितना दोहरा ? एक डायनासोर औरत,डा.धर्मवीर,हंस,अगस्त,२००४, पृ.६६–७१

४९.नागफनी का समाजशास्त्रीय अध्ययन एक वृतांत,झबलू राम,नागफनी,फरवरी–अप्रैल,२०१३,पृ.१३–१९

५०.नागफनी : जाति के जंगल में साहस की विकल्प गाथा,मूलचंद सोनकर,नागफनी,मई–जुलाई,२०१३,पृ.७

५१.नागफनी : दलित साहित्य की असली पहचान,आर.एच.वणकर, हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली,पृ.३८८

५२.बुद्ध शरण हंस की निज कथा टुकड़े–टुकड़े आईना,शेखर,बयान,अक्टूबर,२०११,पृ.१९–२०

५३.भारतीय भाषाओं में दलित महिला लेखन,चमन लाल,दलित साहित्य,२००१,पृ.३४–४४

५४.भारतीय दलित आत्मकथा,धीरज वणकर,आंबेडकरवादी साहित्य,संपादक,रतिलाल रोहित, गुजराती दलित साहित्य अकादमी,२०१५,पृ.१६१–१६७

५५.भंगी समाज की आत्मकथा (मैं भंगी हूं),कंवल भारती,युध्धरत आम आदमी,विशेषांक, २००९,पृ.२१७–२१८

५६.मराठी दलित आत्मकथा : उपरा,अमृत प्रजापति, हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली, पृ.३८२

५७.मराठी दलित आत्मकथा,लीना केदारे,आंबेडकरवादी साहित्य,संपादक,रतिलाल रोहित,गुजराती दलित साहित्य अकादमी,अमदावाद,२०१५,पृ.१७९–१८७

५८.मराठी दलित आत्मकथा : सामाजिक यथार्थ का दस्तावेज,विमल थोरात

५९.मराठी दलित आत्मकथा साहित्य में समाज चेतना,सुधाकर शेडगे,बयान,अप्रैल,२०१०,पृ.१५–१६

६०.मराठी दलित साहित्य का आंदोलन और आत्मकथा,नितीन गायकवाड,हाशिये का वृतांत,संपादक,दीपक कुमार,देवेन्द्र चौबे,आधार प्रकाशन, पंचकुला,२०११,पृ.३०८

६१.मराठी स्त्रियों की आत्मकथाऐं,सूर्यनारायण रळसुभे,जनवरी,फरवरी,१९९७,पृ.१४

६२.मर्णिकर्णिका,ज्ञानशील आचरण और सामाजिकता,अजमेर सिंह काजल,समकालीन भारतीय साहित्य,जनवरी–फरवरी,२०१५,पृ.२०१–२०४

६३.मर्णिकर्णिका,ज्ञानशील आचरण से ही संभव है,सामाजिक बदलाव, अजमेर सिंह काजल,बयान,नवम्बर–दिसम्बर,२०१४,पृ.४१–४५

६४.मुर्दहिया एक मंचन,रेखा कुमारी,दलित अस्मिता,अप्रैल–सितंबर,२०१५,पृ.१८–२२

६५.मुर्दहिया जो यह पढै कहानी,हम्ह संवरै दुई बोल,कमलानंद झा, वागर्थ,मई,२०१३,पृ.६३–७२

६६.मुर्दहिया से गुजरते हुएं...रजनी दिसोदिया,दलित अस्मिता,अप्रैल–सितंबर,२०१५,पृ.१८–२२

६७.मुर्दहिया : रोती हुई संवेदनाओं की आत्मकथा , तदभव,अक्तूबर,२०१२,पृ.२८८–२९२

६८.मेरे मन की बाइबिल–अधूरी आत्मकता,डॉ.कृष्ण कुमार झा,दलित साहित्य (वार्षिकी),२००९–२०१०,पृ.२८०–२९०

६९.मेरी पत्नी और भेडिया : छोटा पड़ता कानून,कैकाश दहिया,बयान,सितंबर,२०११,पृ.९

७०.मेरी रचना का मुख्य सरोकार : अधिकार चेतना,बलबीर माधोपुरी,अनुवाद,सुभाष नीरव,अपेक्षा,अप्रैल–जून,२००४, पृ.३०–३३

७१.मेरी हकीकत, दलित साहित्य वार्षिकी,२०१३

७२.यातनाओं का सफर : जूठन,धनंजय चौहाण, हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली,पृ.३३२

७३.शिकंजे का दर्द : एक अनुशीलन,डो.सुरेश मारुतिराव मुळे,युध्धरत आम आदमी, जुलाई–सितंबर,२०११,पृ.८७–९२

७४.शिकंजे का दर्द में अभिव्यक्त दलित संवेदना,दा.धरिज वणकर,मगहर,मई,२०१३,पृ.२४–३१

७५.शिकंजे के दर्द के संदर्भ में दलित एवं स्त्री–विमर्श,डो.धर्मचंद विद्यालंकार,अपेक्षा,अप्रैल–जून,२०१२,पृ.३१–३९

७६.सम्मानित मानवीय जीवन की मांग करती दलित आत्मकथा : छोरा कोल्हाटी का,अनिल कुमार,दलित अस्मिता,अप्रैल–सितंबर,२०१५,पृ.६२–७२

७७.सामोजिक परिवर्तन का दस्तावेज : छांग्या रुख,डा.सुभाष चंद्र,अपेक्षा,जुलाई–दिसंबर,२०११,पृ.६८–७७

७८.सामाजिक पिंजरे में बंद नारी मन की कुल बुलाहटें (शिकंजे का दर्द,सुशीला टाकभौंरे),विपिन चौधरी,दलित अस्मिता,जनवरी–जून,२०१२,पृ.१०२–१०४

७९.स्त्री आत्मकथा का इतिहास,बलवंत कौर, हाशिये का वृतांत,संपादक,दीपक कुमार,देवेन्द्र चौबे,आधार प्रकाशन, पंचकुला,२०११,पृ.१६७

८०.स्त्री सशक्तिकरण की यात्रा का दलित आख्यान : शिकंजे का दर्द,दलित साहित्य के बुनियादी सरोकार,मुकेश मानस,आरोही,दिल्ली,२०१३

८१.संघर्षो में घुटती जिन्दगी की दास्तान : अपने–अपने पिंजरे, खन्नाप्रसाद के. अमीन, हिन्दी कथा साहित्य में दलित विमर्श,संपादक, दिलीप मेहरा,क्लासिकल पब्लिशिंग कम्पनी,नई दिल्ली,पृ.३५९

- **ગુજરાતી સામયિક લેખ સૂચિ :**

૧.અક્કરમાશી,ભરત મહેતા,સંદર્ભસંકેત, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ,સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ,૨૦૧૬,પૃ.૧૬૦-૧૧૬૫

૨.અગ્રણી દલિત સાહિત્યકાર બેબીતાઈ કાંબળેનું નિધન, ચંદુ મહેરિયા,દલિત અધિકાર,તા.૫-૯-૨૦૧૨,પૃ.૪-૫

૩.અમારો બાપ અને અમે,ભરત મહેતા,સંદર્ભસંકેત, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ,સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ,૨૦૧૬,પૃ.૧૬૬-૧૭૫

૪.એંઠું, ભરત મહેતા, સંદર્ભસંકેત, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ,સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ,૨૦૧૬,પૃ.૧૭૬-૧૮૧

૫.એંઠુ : ભોગવેલા વાસ્તવિકતાનું પ્રમાણ,ધીરજ વણકર,હયાતી,માર્ચ,૨૦૧૪,પૃ.૨૮-૩૦

૬.ઉઠાઉગીરની વ્યથાકથા,પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ,પરબ,૧૯૯૫,પૃ.૨૯-૩૫

૭.ઉઠાઉગીર,સંદર્ભસંકેત, પાશ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ,સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ,૨૦૧૬,પૃ.૧૪૮-૧૫૫

૮.ઉપરા : એક વિશિષ્ટ આત્મકથા,ગણેશ દેવી,સાયુજ્ય,સંપાદક,સુરેશ જોષી,૧૯૮૩,પૃ.૧૮૭-૧૯૨

૯.ગુજરાતી દલિત આત્મકથા,રાજેશ મકવાણા, આંબેડકરવાદી સાહિત્ય,સંપાદક,રતિલાલ રોહિત,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,અમદાવાદ,પ્ર.આ.૨૦૧૫

૧૦.ગુજરાતી દલિત આત્મકથા એટલે આંતરપીડાનું અવતરણ,ભી.ન.વણકર, નિસબત,

૧૧.ગુજરાતી દલિત આત્મકથા, નરસિંહ વણકર,દલિત ચેતના, જૂન,૨૦૦૯

૧૨.છોરા કોલ્હાટી કા,ભરત મહેતા, સંદર્ભસંકેત, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ,સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ,૨૦૧૬,પૃ૧૫૬-૧૫૯

૧૩.થોરનું ફૂલ,ધીરજ વણકર

૧૪.થોરનું ફૂલ : વ્યક્તિ નિમિત્તે દલિત સમાજની વ્યથાકથા,વસંત રોહિત,નિરીક્ષા, ૨૦૧૪

૧૫.દલિત આત્મકથા : પૂર્ણસત્ય, પટેલ બહેચર,તાદર્થ્ય, નવેમ્બર,૨૦૦૩,

૧૬.પૂર્ણસત્ય : દલિત સાહિત્યની મોંઘેરી વસ, હરીશ મંગલમ્ એકવચન, ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૦૩

૧૭.પૂર્ણસત્ય : નોંધપાત્ર દલિત આત્મકથા,વસંત રોહિત,નિરીક્ષા,૨૦૧૪

૧૮.પૂર્ણસત્ય : એક જ કાળ, બી.કેશરશિવમ્,હયાતી,માર્ચ,૨૦૧૩

૧૯.પૂર્ણસત્ય : એક કર્તવ્યનિષ્ઠ અને અન્યાય પીડિત દલિત અધિકારીની વ્યથાકથા,બાબુ દાવલપુરા, હયાતી, જૂન,૨૦૧૪

૨૦.બજતા જાયે એકતારા,વિનોદ ગાંધી,દલિત ચેતના,જાન્યુઆરી,૨૦૧૫,પૃ.૨૬-૩૧

૨૧.બજતા જાયે એક તારા : એકાધિક દ્રષ્ટિએ નોંધપાત્ર આત્મકથા,બાબુ દાવલપુરા,હયાતી,જૂન,૨૦૧૦,પૃ.૩૫-૩૯

૨૨.વડફળિયું : ધરતીપુત્રની સંઘર્ષગાથા,અરવિંદ વેગડા,હયાતી,ડિસેમ્બર,૨૦૧૫,પૃ.૨૬-૪૪

૨૩.વડફળિયું, મહેરિયા ચંદુ,પ્રત્યક્ષ,એપ્રિલ-જૂન,૨૦૧૬,પૃ.૧૫-૨૦

૨૪.વેદના અને ચેતના નિરૂપતી કેટલીક મરાઠી દલિત આત્મકથાઓ,અતુલકુમાર પરમાર,હયાતી,માર્ચ,૨૦૧૫,પૃ.૪૧-૪૫

૨૫.શંકર પેન્ટરની આત્મકથા,ભરત મહેતા,સંદર્ભસંકેત, પાર્શ્વ પબ્લિકેશન,અમદાવાદ,સંવર્ધિત બીજી આવૃત્તિ,૨૦૧૬,પૃ.૮૭-૯૪

૨૬.હિન્દી દલિત આત્મકથા,હાસ્યદા પંડ્યા,આંબેડકરવાદી સાહિત્ય,સંપાદક,રતિલાલ રોહિત,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,અમદાવાદ,પ્ર.આ.૨૦૧૫

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

- **ગુજરાતી સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ**

૧.અધોગતિનું મૂળ વર્ણવ્યવસ્થા, સ્વામી સચ્ચિદાનંદ, સમન્વય પ્રકાશન, ૧૯૮૮

૨.અનન્ય(આંબેડકરવાદી સાહિત્ય),સંપાદક, હરીશ મંગલમ્,મધુકાંત કલ્પિત,અરવિંદ વેગડા,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,૨૦૧૭

૩.અસ્પૃશ્યતાનું કલંક, ઈશ્વર પેટલીકર, આર. આર. શેઠની કંપની, ૧૯૭૩

૪.આત્મકથા, સતીશ વ્યાસ,ચંદ્રમૌલિ પ્રકાશન,

૫.આત્મકથા સ્વરૂપ અને વિકાસ, ડૉ. રસીલા ચંદ્રકાન્ત કડીઆ, ૧૯૮૫, સદ્ભાવ પ્રકાશન, અમદાવાદ

૬.આદિવચનો અને બીજા વ્યાખ્યાનો, કનૈયાલાલ મુનશી, ભારતીય વિદ્યાભવન, મુંબઈ, ૧૯૪૩

૭.આધુનિકોત્તર સાહિત્ય, સં. સુધા પંડ્યા, ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી, ગાંધીનગર, ૨૦૦૬

૮.આર્ષદષ્ટા, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર, ડૉ. પી.જી. જ્યોતિકર, યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ૧૯૯૮

૯.આંબેડકરવાદી સાહિત્ય,સંપાદક,રતિલાલ રોહિત,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,૨૦૧૫

૧૦.એકવચન, હરિશ મંગલમ્, ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, અમદાવાદ

૧૧.ગુજરાતી દલિત કવિતાનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ,સંપાદક, હરીશ મંગલમ્ અને અન્ય,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,૨૦૧૫

૧૨.ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય,ભીખુ વેગડા,પ્રત્યાયન સાહિત્ય વર્તુળ,ધોળકા,૨૦૧૨

૧૩.ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અને પ્રતિબદ્ધતા, હરીશ મંગલમ્,વિક્રેતા,પાર્શ્વ પ્રકાશન,૨૦૧૫

૧૪.ગુજરાતી દલિત નવલકથા ઉદ્ભવ અને વિકાસ, હરીશ મંગલમ્,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,૨૦૧૨

૧૫.ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય : સ્વાધ્યાય અને સમીક્ષા, સં. મોહન પરમાર, હરીશ મંગલમ્ , યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ૨૦૦૧

૧૬.ગુજરાતના વણકરો,મનુભાઈ એચ.મકવાણા,સુરભી પ્રકાશન,વડોદરા,દ્વિતીય આવૃત્તિ,૨૦૧૪

૧૭.ગુજરાતી આંબેડકરની ચળવળનો ઇતિહાસ, ૧૯૨૦-૧૯૭૦, ડૉ. પી.જી. જ્યોતિકર પ્રકાશક, ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકર જન્મશતાબ્દી ઉજવણી સમિતિ, ૧૯૯૧

૧૮.જોતીરાવ ફુલે, સંજય શ્રીપાદ ભાવે, ઈમેજ પ્રકાશન, ૨૦૦૯

૧૯.ડૉ. આંબેડકર, ચંદુ મહેરિયા, પ્રકાશક પોતે, છઠ્ઠી આવૃતિ, ૨૦૦૨

૨૦.ડૉ. આંબેડકર, સંપાદક,ચંદુ મહેરિયા,ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન,૨૦૧૫

૨૧.દલિત સમસ્યા જગત ચોકમાં, સં. માર્ટિન મેકવાન, ચંદુ મહેરિયા, પરિવર્તન ટ્રસ્ટ, ૨૦૦૧

૨૨.દલિત સંવેદના અને સાહિત્ય, ડૉ. નાથાલાલ ગોહિલ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, ૨૦૦૬

૨૩.દલિત સાહિત્ય, ભી.ન. વણકર, પ્રકાશક પોતે, ૨૦૦૫

૨૪.દલિત સાહિત્ય આંદોલન, ડૉ. ચન્દ્રકુમાર વરઠે, અનુવાદ, ડૉ. આર. એચ. વણકર, 'સ્નેહ સ્વરૂપ', ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૦૩

૨૫.દલિતાયન,કેસર મકવાણા,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,૨૦૧૫

૨૬.પ્રતિબદ્ધ, ભરત મહેતા, રાવલ પ્રકાશન, પાટણ, ૨૦૦૫

૨૭.પ્રબુદ્ધ(ગુજરાતી આંબેડકરવાદી વિવેચન),સંપાદક, સંજય પ્રસાદ, હરીશ મંગલમ્,અન્ય,મહાત્મા ગાંધી શ્રમ સંસ્થાન,અમદાવાદ,૨૦૧૬

૨૮.પ્રવર્તન,રતિલાલ રોહિત,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,૨૦૧૩

૨૯.મૂકનાયક આંબેડકર,રમેશચંદ્ર પરમાર,ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન,૨૦૧૫

૩૦.ભારતીય દલિત આંદોલન : એક સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, મોહનદાસ નૈમિષરાય, અનુવાદ, કાન્તિ માલસતર, ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૦૫

૩૧.રચનાવલી, ડૉ. ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા, પાર્શ્વ પ્રકાશન, ૨૦૦૨

૩૨.શૂદ્રોની ખોજ, ડૉ. બી.આર. આંબેડકર, અનુવાદ, મૂળજીભાઈ વી. ખુમાણ, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, ૧૯૯૫

૩૩.સાબરડાથી સ્વમાનનગર, હર્ષદ દેસાઈ, ચંદુ મહેરિયા, સેન્ટર ફોર સોશ્યલ સ્ટડીઝ, ૧૯૯૫

૩૪.સામ્પ્રત દલિત સાહિત્ય પ્રવાહ, ડૉ. પથિક પરમાર, ગુજરાત દલિત સાહિત્ય અકાદમી, ૨૦૦૪

૩૫.સાહિત્યસૃષ્ટિ, પ્રસાદ બ્રહ્મભટ્ટ, પાર્શ્વ પ્રકાશન, ૨૦૦૩

૩૬.હરિજનોની સમસ્યા, ભોગીલાલ ગાંધી, આર. આર. શેઠની કંપની, ૧૯૮૨

૩૭.૧૮૫૭ ના વિપ્લવમાં દલિતોનું યોગદાન,અનુવાદ,હેતલ ચૌહાણ,ગુજરાતી દલિત સાહિત્ય અકાદમી,૨૦૧૬

- **હિન્દી સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ**

१.अपने – अपने पिंजरे, भाग : १–२, मोहनदास नैमिशराय, वाणी प्रकाशन, २१–अे, दरियागंज, नईदिल्ली–२,

संस्करण : १९८५, मू. ६०

२.अफ्रो–अमेरिकन साहित्य स्त्री स्वर,विजय शर्मा,वाणी प्रकाशन,२०१४

३.अस्मितामूलक विमर्श और हिन्दी साहित्य,रजत रानी मीनू,वंदना,वाणी प्रकाशन,२०१६

४.आदिवासी विमर्श अवधारणा और आंदोलन,कुमार कमलेश,तेज प्रकाशन,दिल्ली,२०१४

५.आधुनिकता के आईने में दलित, सं. अभय कुमार दुबे, वाणी प्रकाशन, २००२

६.ओमप्रकाश वाल्मीकि व्यक्ति, विचारक और सृजक,संपादक,जयप्रकाश कर्दम,वाणी प्रकाशन,२०१६

७.उत्तर अम्बेडकर समय में दलित आन्दोलन, डॉ. आनन्द तेलतुम्बडे, दलित मुक्ति संगठन, २००५

८.उत्तर–आधुनिकतावाद और दलित साहित्य, कृष्णदत्त पालीवाल,वाणी प्रकाशन,२०१६

९.उत्तर सदी के हिंदी कथा–साहित्य में दलित विमर्श, श्योराज सिंह बेचैन,अनामिका पब्लिशर्स,२०१४

१०.उपन्यास और वर्चस्व की सत्ता,वीरेन्द्र यादव,राजकमल प्रकाशन,प.सं,२००९

११. उपन्यास साहित्य में दलित समस्या एवं समाधान,शयोराजसिंह बेचैन,अनामिका पब्लिशर्स,२०१४

१२.उपेक्षित समुदायों का आत्म इतिहास,संकलन एवं संपादन,बद्री नारायण,विष्णु महापात्र, अनन्त राम मिश्रा,वाणी प्रकाशन,२००६

१३.उत्तरशती के विमर्श और हाशिए का समाज,चौथीराम यादव,अनामिका पब्लिशर्स,२०१४

१४.कबीर एक पुनर्मूल्यांकन, सं. बलदेव वंशी, आधार प्रकाशन, २००६

१५.क्रान्ति प्रतीक अम्बेडकर, थोमस मैत्यु, सावंत राम, अशोक भारती, धम्म बुक्स, १९९४

१६.खामोशी के उस पार, भारत विभाजन के त्रासद स्वर, उर्वशी बुटालिया, अनुवाद, ऱावकुमार श्रीवास्तव, वाणी प्रकाशन, २००४

१७.गांधी और दलित भारत-जागरण,श्रीभगवान सिंह,भारतीय ज्ञानपीठ,२००८

१८.गुजराती दलित कथा साहित्य : सृजनात्मक उपलब्धियाँ,संपादक,हरीश मंगलम्,गिरीश रोहित,प्रभा बुक्स,दिल्ली,२०१६

१९.गुजराती दलित कहानी : दशा और दिशा, संपादक,हरीश मंगलम्,गिरीश रोहित,प्रभा बुक्स,दिल्ली,२०१६

२०.गुजराती दलित आत्मकथा लेखन तथा अन्य विधाएँ, संपादक,हरीश मंगलम्,गिरीश रोहित,प्रभा बुक्स,दिल्ली,२०१६

२१.गुजराती दलित उपन्यास अंतरंग पड़ताल,संपादक,हरीश मंगलम्,गिरीश रोहित,प्रभा बुक्स,२०१६

२२.गुजराती-हिन्दी और मराठी दलित साहित्य (आत्मकथा विद्या के संदर्भ में),हेतल चौहाण,गुजराती दलित साहित्य अकादमी,२०१६

२३.गैर दलित,शरणकुमार लिंबाले,अनुवाद,जिभाऊ शा. मोरे,वाणी प्रकाशन,२०१७

२४.चर्चित हिन्दी की दलित आत्मकथाए, डॉ. ललिता कौशल, साहित्य संस्थान, गाजियाबाद, मू. २७५

२५.छत्रपति शाहू,डॉ. कुसुम मेघवाल, राजस्थान दलित साहित्य अकादमी, २००४

२६.जाति व्यवस्था : मिथक, वास्तविकता और चुनौतियाँ, सच्चिदानंद सिन्हा, अनुवाद, अरविंद मोहन, राजकमल प्रकाशन, २००६

२७.जूठन : एक विमर्श, सं. शिवबाबू मिश्र, शिल्पायन, दिल्ली, २००६, मू. २२५

२८.जोतीपुंज महात्मा फूले,.यालाल आर्य, प्रकाशन संस्थान, २००६

२९.डॉ. आम्बेडकर व्यक्तित्व, कृतित्व, डा़. जाटव डी. आर, आधार प्रकाशन, १९८४

३०.डॉ. आम्बेडकर समाज-व्यवस्था और दलित-साहित्य, कृष्णदत्त पालीवाल, किताब घर, परिवर्द्धित, २००५

३१.दलित आत्मकथाये अनुभव से चिंतन, सुभाष चन्द्र, इतिहासबोध प्रकाशन, २००६

३२.दलित आत्मकथा : विशेष संदर्भ, सूरजपाल चौहान 'तिरस्कृत', अनुभव प्रकाशन, गाजियाबाद, २००६, मू. १५०

३३.दलित और अश्वेत साहित्य : कुछ विचार, सं. चमन लाल, भारतीय उच्च अध्ययन संस्थान, शिमला, २००१

३४.दलित चिन्तन के विविध आयाम, अ.ला. उके, शिल्पायन पब्लिशर्स ॲन्ड डिस्ट्रीब्युटर्स, दिल्ली, २००८, मू. १६०

३५.दलित चिन्तन अनुभव और विचार,एन.सिंह,वाणी प्रकाशन,२०१५

३६.दलित चेतना,संपादक,रमणिका गुप्ता,नवचेतन प्रकाशन,दिल्ली,२०१२

३७.दलित चेतना की पहचान,संपादक,सूर्यनारायण रणसूभे,वाणी प्रकाशन,२०१२

३८.दलित चेतना : सोच,संपादक,रमणिका गुप्ता,ज्योतिलोक प्रकाशन,दिल्ली,२०१२

३९.दलित दृष्टि,गेल ओमवेट,अनुवाद,रमणिका गुप्ता...,वाणी प्रकाशन,२०११

४०.दलित पेन्थर : भूमिका एवं आन्दोलन,संपादक,शरणकुमार लिंबाले,अनुवाद,विनोदकुमार वायचल,वाणी प्रकाशन,२०१७

४१.दलित महिलाओं के अधिकार,विनायक त्रिपाठी, आर्या प्रकाशन,दिल्ली,२०१२

४२.दलित नारी अेक विमर्श, सं. राजेन्द्र रावत, सम्यक प्रकाशन, २००४

४३.दलित विमर्श की भूमिका, कँवल भारती, इतिहास बोध प्रकाशन, २००२

४४.दलित विमर्श : नाटक तथा रंगमंच,स्म्पाद्क,उमाकांत बिरादार,विजयकुमार रोडे,दिव्य डिस्ट्रीब्युटर्स,कानपुर,२०१५

४५.दलित साहित्य और राजनीति,संपादक,एन.सिंह,अनामिका पब्लिशर्स,२०१७

४६.दलित साहित्य एक अन्तर्यात्रा,बजरंग बिहारी तिवारी,नवारुण,२०१५

४७.दलित साहित्य एक आलोचना दृष्टि,सुशीला टाकभौरे,शिल्पायन प्रकाशन,२०१६

४८.दलित साहित्य एक मूल्यांकन,चमनलाल,राजपाल एन्ड सन्स,दिल्ली,२०१४

४९.दलित साहित्य का समाजविज्ञान,टी.वी.कट्टीमनी,शिल्पायन,२०१३

५०.दलित साहित्य का सौन्दर्यशास्त्र, ओमप्रकाश वाल्मीकी, राधाकृष्ण, २००५

५१.दलित साहित्य का सौन्दर्यशास्त्र, डॉ. शरणकुमार लिंबाले, अनुवादक, रमणिका गुप्ता, वाणी प्रकाशन, १९९५

५२.दलित साहित्य का स्वएप चिंतन, डॉ. प्रेमलता चुटैल, किताब घर, १९९९

५३.दलित साहित्य का स्वरूप विकास और प्रवृत्तियाँ,गणशेखर,शिल्पायन प्रकाशन,२०१२

५४.दलित साहित्य का समाजशास्त्र,हरिनारायण ठाकुर,भारतीय ज्ञानपीठ,२००९

५५.दलित साहित्य की अवधारणा, कँवल भारती, बोधिसत्त्व प्रकाशन, रामपुर, (उ.प्र.), २००६, मू. ५०

५६.दलित साहित्य की भूमिका, हरपाल सिंह, अरुष, जवाहर पुस्तकालय, २००५

५७.दलित साहित्य के प्रतिमान,एन.सिंह,वाणी प्रकाशन,द्वि.आ.२०१६

५८.दलित साहित्य के बुनियादी सरोकार,मुकेश मानस,आरोही,२०१३

५९.दलित साहित्य दशा और दिशा, माता प्रसाद, भारतीय दलित साहित्य अकादमी, २००३

६०.दलित साहित्य बुनियादी सरोकार,कृष्णदत्त पालीवाल,वाणी प्रकाशन,२००९

६१.दलित साहित्य : विविध आयाम,सुनीता साखरे,अमन प्रकाशन, कानपुर,२०१३

६२.दलित साहित्य वेदना और विद्रोह,संपादक,शरणकुमार लिंबाले,अनुवाद,सूर्यनारायण रणसुभे,वाणी प्रकाशन,२०१०

६३.दलित वीरांगनाएँ एवं मुक्ति की चाह, उत्तर भारत में दलित संस्कृति, पहचान और राजनीति,बद्री नारायण,राजकमल प्रकाशन,२०१४

६४.प्रगतिवाद,शिवकुमार मिश्र,वाणी प्रकाशन,प्र.सं.१९६६

६५.प्रगतिशील साहित्य की जिम्मेदारी,मार्कण्डेय,संपादन,दुर्गा प्रसाद सिंह,लोकभारती प्रकाशन,इलाहाबाद,२०१५

६६.प्रज्ञासूर्य डॉ.बाबासाहब आम्बेडकर,संपादक,शरणकुमार लिंबाले,अनुवाद,सूर्यनारायण रणसुभे,वाणी प्रकाशन,२०१३

६७.बाबू जगजीवन राम और दलित आन्दोलन (अंग्रेजी शासनकाल एवं स्वतंत्रता के पश्चात),सन्त सरन,वाणी प्रकाशन,द्वि.सं.२०१७

६८.ब्राह्मणवाद और जनविमर्श,सेवा सिंह,आधार प्रकाशन,पंचकुला,२०१०

६९.बंजारों का सांस्कृतिक इतिहास,संपादक,जयपाल सिंह राठौड,राजस्थानी ग्रन्थागार,जोधपुर,२०१५

७०.भारत में जातिवाद और हरिजन समस्या, जग़वन राम, राजपाल प्रकाशन, दिल्ली, १९९६

७१.भारतीय दलित आन्दोलन : एक संक्षिप्त इतिहास, मोहनदास नैमिशराय, बुक्स फोर चेन्ज, २००४

७२.भारतीय दलित आंदोलन का इतिहास : मोहनदास नैमिशराय,भाग,१,२,३,४,वाणी प्रकाशन,२०१७

७३.भारतीय दलित समस्याऐं एवम् समाधान, डॉ. रामगोपाल सिंह, मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रन्थ अकादमी, १९८६

७४.भारतीय दलित साहित्य : परिप्रेक्ष्य, सं. अनुवादक पुन्नीसिंह, कमला प्रसाद, राजेन्द्र शर्मा, वाणी प्रकाशन, २००३

७५.भारतीय दलित साहित्य कथा-कोश (गुजराती) संपादक,रमणीका गुप्ता,यश पब्लिकेशन्स,दिल्ली,२०१२

७६.भारतीय समाज क्रान्ति के जनक महात्मा जोतिबा फुले, डॉ. म.ब. शहा, राधाकृष्ण प्रकाशन, २००६

७७.भारतीय संस्कृति, डॉ. राजकिशोर सिंह, विनोद पुस्तक मंदिर, १९७५

७८.मनु की समाज व्यवस्था, सत्यमित्र दुबे, मैकमिलन मिडिया लिमिटेड, १९८१

७९.मराठी दलित साहित्य : आत्मकथा के मीलस्तंभ, गुलाबराय हाडे, जयभारती प्रकाशन, ईलाहाबाद, २००७, मू. २००

८०.मुख्यधारा और दलित साहित्य, ओमप्रकाश वाल्मीकी, सामयिक प्रकाशन, नई दिल्ही, २००९, मू. ३००

८१.शूद्रो की खोज ?, डॉ. बी. आर. अम्बेडकर, प्रोग्रेसीव पब्लिशन, २००४

८२.शूद्रो का प्राचीन इतिहास, रामशरण शर्मा, राजकमल प्रकाशन, १९७९

८३.सत्ता संस्कृति और दलित सौंदर्यशास्त्र,सूरज बड़त्या,भारतीय दलित अध्ययन संस्थान,दिल्ही,प्र.सं२०१०

८४.सफाई कामगार समुदाय,संजीव खुदसाह,राधाकृष्ण प्रकाशन,२००५

८५.सफाई देवता: वाल्मीकि समाज की ऐतिहासिक, सांस्कृतिक,सामाजिक पृष्ठभूमि,राधाकृष्ण प्रकाशन,प्र.सं.२००८

८६.समकालीन भारतीय दलित समाज : बदलता स्वरुप और संघर्ष, डॉ. कृष्ण कुमार रत्तु, बुक अेनक्लेव, २००३

८७.समकालीन हिन्दी दलित साहित्य एक विचार-विमर्श,सूरजपाल चौहान,वाणी प्रकाशन,२०१७

८८.सामाजिक न्याया एक सचित्र परिचय,राम पुनियानी,वाणी प्रकाशन,२०१०

८९.स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी के आँचलिक उपन्यासों में चित्रित दलित जीवन,शम्भूनाथ रा. द्विवेदी,पूजा पब्लिकेशन,कानपुर,२०१२

९०.संतराम बी. ए. कृत 'मेरे.़वन के अनुभव' दलित साहित्य की पहली स्व-़वनी, सतनाम सिंह, सम्यक प्रकाशन, नई दिल्ही, २००८, मू. ६०

९१.संस्कृति के सवाल और दलित,रवि श्रीवास्तव,पोइन्टर पब्लिशर्स,जयपुर,२००९

९२.संस्कृति : वर्चस्वऔर प्रतिरोध,पुरुषोत्तम अग्रवाल,राजकमल प्रकाशन,द्वि.आ.२००८

९३.हाशिए का विमर्श,सुशीला टाकभौरे,नेहा प्रकाशन,दिल्ली,२०१५

९४.हाशिये की वैचारिकी, सं. उमा शंकर चौधरी, अनामिका पब्लिशर्स, नई दिल्ली, २००८, मू. ६००

९५.हिन्दी एवं मराठी दलित आत्मकथाओं का तुलनात्मक अध्ययन,राजेश कुमारी,आकाश पब्लिशर्स,गाजियाबाद,२०१५

९६.हिन्दी दलित आत्मकथाएं एक अनुशीलन, डॉ. अभय परमार, ज्ञान प्रकाशन, कानपुर, २००१, मू. ४५०

९७.हिन्दी दलित कथा–साहित्य, अवधारणाअें और विद्याएं रजत रानी, 'मीनू', अनामिका पब्लिशर्स, नई दिल्ली, २०१०, मू. ७००

९८.हिन्दी दलित साहित्य एक मूल्यांकन,संपादक,प्रमोद कोवप्रत,वाणी प्रकाशन,२०१६

९९.हिन्दी दलित साहित्य संचयिता,संपादक,प्रीति सागर,राजकमल प्रकाशन,२०१५

१००.हिन्दी साहित्य का इतिहास, आचार्य रामचंद्र शुक्ल, मेकमिलन, १९७०

१०१.हिन्दी साहित्य में दलित चेतना, डॉ. आनंद वास्कर, वाणी प्रकाशन, १९८०

१०२.हिन्दी साहित्य में दलित अस्मिता, डॉ. कालीचरण स्नेही, आराधना ब्रधर्स, २००४

- **અંગ્રેજી સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ**

1.Dalits and Human Rights Vol. 1, 2, 3; Editor - Prem Kumar Shinde, Isha Books, Delhi, Rs. 2500/-

2.Journeys to Freedom: Dalit Narratives; Editor - Fernando Franco, Jyotsna Macwan, Suguna Ramanathan, Popular Prakashan, Mumbai, 2004, Rs. 600/-

3.Hindutva and Dalits, Edited by A nanel Teltumbde, Published by Mandira Sen for Samya, 2005, Rs. 500/-

4.Subalternity, Exclusion ANd Social Change in India,Edited by Ashok K.Pankaj, Ajit K.Pandey,Foundation Books,Chennai,2014

5.Dalit Trend in Panjabi Literature,Chaman lal,Indian Literature,185

6.The Oxford India Anthology of Telugu Dalit Writing,Edited by K.Purushotham, Gita Ramaswamy And Gogu Shyamala,Oxford University Press,2016

7.New Dalit Writing from South India,Edited by K.Satyanarayana And Susie Tharu,Harper Collins Publishers India,2013